

II. VERMAHT I UBISTVA JEVREJSKIH MUŠKARACA U SRBIJI

1. General Franc Berne: opunomoćeni komandujući general u Srbiji

„Prostori su previše prostrani! Uključene trupe preslabe!“¹ - tako glasi očajnički izveštaj vojnog okupatora krajem avgusta 1941. Razmeštanje 410. teritorijalne odbrane² iz Ostmarka, jednog odeljenja tenkista iz Grčke, 125. IR i III bataljona 433. IR³ neće ni izdaleka biti dovoljno da bismo nadvladali sve masovnije širenje ustanka. Rezimirajući, Turner konstatuje, „kao što se pokazalo, da za ovu teritoriju, ovde raspoložive trupe, nisu ni izdaleka bile dovoljne u borbi protiv ustaničkih elemenata.“⁴ Ni sprovedene mere „odmazde“, ni „streljanje talaca“ nisu dovele do očekivanog cilja:

„Odmah sprovedene mere 'odmazde' zbog sabotaza protiv nemačkog Vermahta“, do kraja avgusta streljano je oko 1.000 komunista i Jevreja ili je obešeno ispred kuća bandita, čak je jedno celo selo spaljeno, nisu mogle zaustaviti stalno jačanje naoružanih ustanika.“⁵

Pri uzimanju novih „talaca“ došlo je do organizacionih promena. Oni, koje su trupe uhapsile, odvedeni su u Beogradski logor. Logor je komanda područja Beograda predala Turnerovom upravljačkom štabu, preimenovan je u „Koncentracioni logor Srbija, Beograd“ i predat u nadležnost i upravljanje Sipou i SDu.⁶ Beogradski logor talaca je time izgubio isključivo lokalnu nadležnost.

Oreol nepobedivosti Vermahta u Srbiji valjano je uzdrmana. Moral trupa bio je usled brojnih operativnih neuspeha uzdrman, pri tome je ponosni Vermaht javno ismejan.⁷

¹ BA-MA, RW 24-30/277, Hoh.Kdo.LXV Wbhf-u. Jugoistok, 28. 8. 1941.

² Teritorijalna odbrana vršila je, po pravilu samo zadatke straže.

³ NOKW-dokument 1660, dnevni izveštaj AOK 121c/AO, 4. 9. 1941. Trebalo je da bataljon bude pojačanje kao „stražarski regiment Beograd“ 734. IR 704. IDu.

⁴ BA-MA, RW 40/187, 5. logorski izveštaj Upravnog štaba pri komandantu Srbije, 6. 10. 1941.

⁵ *Isti izvor.*

⁶ NOKW-dokument 1141, komandanata Srbije, 11.9. 1941.

⁷ Johann K., u to vreme pripadnik stacionirane ANR 521. živo se seća još i danas događaja koji se širio kao šumski požar među trupama i stanovništvom. Pripadnik Vermahta koga su zarobili partizani, posle toga što su mu svukli uniformu, oteran je nazad samo u donjem vešu (intervju s Johann K, 11. 8. 1988).

*Ostmark, naziv za Austriju posle priključenja Nemačkoj .

Septembra 1941. godine izgledalo je kao da nemačke trupe ne mogu više dugo izdržati. Da ne bi kontrolu nad Srbijom sasvim izgubili, komandant Vermahta List zahtevao je od OKH i od OKW dovođenje jedne dodatne borbene divizije i jednog generala u čijoj ličnosti bi trebalo daje skoncentrisana celokupna izvršna vlast u Srbiji:

Kao osobito pogodna ličnost i istovremeno vrsni poznavalac balkanskih prilika, u obzir dolazi pešadijski general Berne.⁸

Dana, 16. septembra 1941. Hitler je imenovao generala Bemea za opuno-moćenog komandujućeg generala u Srbiji.⁹ Dva dana kasnije stigao je nekadašnji rukovodilac austrijske obaveštajne službe i naimenovani šef austrijskog generalštaba, u Beograd.

Berne je primio zadatak, „da na području Srbije osigura puteve i za nemačku ratnu privredu važne objekte i potom na celokupnoj ustaničkoj teritoriji najoštrijim sredstvima ponovo uspostavi red. [•••] Da bi se ovi zadaci trajno sproveli, sve postojeće jedinice na ustaničkom području i one snage vojske koje će biti dovedene, stavljaju se pod zapovedništvo komandujućeg generala XVIII A. K., pešadijskog generala Bemea. On na ustaničkom području sam po nalogu W.Bfh. Jugoistoka sprovodi izvršnu vlast. Sve vojne i građanske službe u svom delovanju vezane su za njegova uputstva.“¹⁰

Ne na poslednjem mestu, general Berne, zadužen za hitne intervencije, poslat je u Srbiju da ponovo uspostavi ugled i prestiž Vermahta. Hitler je svom zemljaku dao određene ruke za preduzimanje potrebnih mera. Berne je shvatio ovu punomoć tako da ima određene ruke za masovno ubijanje.

2. 342. Pešadijska divizija na prostoru Šapca

Kada je general Berne stigao u Srbiju vojna situacija izvan Beograda, ne računajući mali broj mesta, izgledala mu je kao stanje potpune anarhije." Za jedno sa Bemeom i njegovim štabom (s generalnom komandom XVIII armijskog korpusa) u Srbiji su poslate dve borbene jedinice za pojačanje i direktno potčinjene XVIII armijskom korpusu: 125. IR iz Grčke i 342. ID iz Francuske, jedna u borbama prekaljena jedinica, sastavljena od 12.000 ljudi¹² pod komandom generala dr Valtera Hinghofera koji potiče iz Austrije.

Generalfeldmaršal List dao je nalog Bemeu da sa novodovodenom 342. ID i sa 125. IR sprovede vojnu akciju u tzv. Sava-Drina okuci.¹³ Ovo područje, stotinak kilometara zapadno od Beograda, od početka septembra bilo je jedno od glavnih centara oružanog otpora u Srbiji. Na ovom prostoru stacionirane su tri jedi-

⁸Telegram Lista upućen OKW i OKH 12.9. 1941 (*cit. po*: BA-MA, RH 19X1/81, borba protiv ustaničkog pokreta na jugoistočnom prostoru, T. 1, str. 34).

⁹ Firerovo uputstvo br. 31a,16. 9. 1941 str. 149f (*cit. po*: Hitlerova uputstva za vođenje rata 1939-1945, str. 1490-

¹⁰ *Isti izvor.*

¹¹ BA-MA, RW40/187, izveštaj o stanju, Turner, 6. 10. 1941.

¹² *Isti izvor.* RH 26-342/107, izveštaj o aktivnosti divizijskog intendanta, I. 10. 1941.

¹³ *Isti izvor.* RW40/11, KTB-beleška, 15.9. 1941.

nice 750. IR, 718. ID, bile su, doduše, još pre dolaska Bemea pojačane s jedinicom policijskog rezervnog bataljona 64 i sa 450 pripadnika srpske žandarmerije.¹⁴ Uprkos tome, na ovom području srpsko-hrvatske granice oko grada Šapca stvarale su se sve više grupe otpora. Nakon vojničkih uspeha partizana početkom septembra počeli su pojedine niže rangirane četničke vode sa svojim ljudstvom saradnju, prvobitno bez saglasnosti svog vode Draže Mihailovića,¹⁵ da sprovode zajedničke operacije s partizanskim odredima.¹⁶ Snagu partizanskih i četničkih jedinica na ovom prostoru okupator je procenio na od 2.000 do 10.000 lica, vojnički organizovanih:

„Komunističke i prema nama neprijateljske nacionalno orijentisane srpske bande u poslednje vreme tako su organizovane da se već može govoriti o neprijateljskim jedinicama. Njihova vojnička organizacija poznaje čete i bataljone, koji često stoje pod odgovornim vodstvom nekadašnjih srpskih oficira.”¹⁷

Čete boraca otpora raspolagale su osim puškama i lakim i ponekim teškim mitraljezom, međutim, kod njih je bilo još brojnih nenaoružanih ljudi, koji su, s vremena na vreme, smenjivali naoružane.¹⁸ Manjak u oružju bio je nadoknađen podrškom stanovništva: Rezignirano zvuče tvrdnje iz čete 718. ID stacionirane u Sapcu da: „srpski ustanički pokret raspolaže dobrim rukovodstvom. Konfiguracija zemljišta i nacionalni karakter veoma olakšavaju ovaj mah rat; služba uhođenja i obaveštavanja olakšana je saradnjom svekolikog stanovništva.”¹⁹

Naređenje generala Bemea za „čišćenje okuke Save” nije ostavljalo nikakvu sumnju o načinu kako treba postupati u Srbiji pod njegovom komandom. Berne je pošao od toga da nije više primarna direktna borba protiv vojnog otpora, nego čišćenje socijalnih, logističkih baza kao i baza snabdevanja pokreta otpora, dakle direktna borba protiv civilnog srpskog stanovništva:

„1. Javljeno je da su neprijateljske bande pod vodstvom nekadašnjih srpskih oficira u okuci Save zapadno od linije (Sremska) Mitrovica, Sabac i južno od toga u razuđenim brdskim krajevima. Stanovništvo u niziji između Drine i Save priključilo se pokretu otpora. Žene i deca prikupljaju vesti i brinu se o snabdevanju bandi koje se tu kreću. Celokupno stanovništvo time učestvuje u ustanku.

¹⁴ Međutim, već se posle nekoliko dana ispostavilo daje srpska žandarmerija nepouzdana: „Srpska vlada uz saglasnost s komandantom Srbije uputila je odeljenja žandarmerije u borbu s komunistima. U jednom slučaju odbile su da uđu u borbu. U drugom slučaju 60-80 pripadnika odeljenja žandarmerije u maršu k određenom mestu bez borbe su komunistima predali svoje oružje” (*isti izvor*, KTB komandant Srbije, umetak 33, 12. 9. 1941)

¹⁵ Pri susretu s predstavnikom Vermahta novembra 1941. Mihailović je rekao sledeće o vojnim operacijama protiv Šapca septembra 1941: „Prepad na Sabac delo je neposlušnih (četničkih) elemenata. Ja sam tu naredio povlačenje, jer je besmisleno napasti Sabac kada leva obala nije mogla da bude zauzeta” (*isti izvor*, RH 24 - 18/168, zapisnik o susretu sa srp. generalpukovnikom Dražom Mihailovićem 11. i 12. 11. 1941).

¹⁶ Vidi za ovo poglavlje III 5.

¹⁷ BA- MA, RW 40/11, komandant Srbije, šef generalštaba Gravenhorst, odnosi se: Ustanički pokret 16. 9. 1941. U to vreme partizani u Srbiji raspoređeni su vojnički u: „čete u jačini 80-100 ljudi, podeljeni u vodove i grupe; sledeća veća taktička jedinica je bataljon sastavljen od dve do četiri čete”, izveštaj Glavne komande narodnooslobodilačkih odreda Bosne i Hercegovine o zaključcima savetovanja u Stolicama (*cit. prema: Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, str. 65).

¹⁸ *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, str. 65.

¹⁹ NOKW-dokument 1214.

2. Nizija u okuci Drine i Save koja predstavlja bazu snabdevanja ustanika, ima da se očisti od bandi da bi se dalje snabdevanje ustanika onemogućilo za duže vreme. Bezobzirnim postupcima mora se postići da takav zastrašujući primer za kratko postane poznat u celoj Srbiji.

„(...) Neprijateljski otpor bezobzirno slomiti. Sve one koji na bilo koji način učestvuju u borbi smatrati za odmetnike i postupati s njima kao s takvima. Sva naselja, i ona u njihovoj blizini iz kojih su gađane nemačke trupe, ili je u njihovoj blizini pronađeno oružje odnosno municija, treba da se spale. Celokupno muško stanovništvo između 15-60 godina uhapsiti i, najpre, odvesti u zatvor-sabirni logor, koji ima da uredi divizija. Kasnije, postupno, odvesti na rad pre svega za seču kukuruzovine pored drumova i za prikupljanje letine. Celokupno žensko stanovništvo mora da se odvede od prvog dana na slične radove ili primora na druge poslove. Po posebnom naređenju glavnog komandanta Srbije, zarobljenike sprovesti u koncentracioni logor severno od Save, a žensko stanovništvo proterati u predeo planine Cer prema jugu, a naselja i poljska dobra spaliti s tim da se očuvaju setvene zalihe. Stoku neposredno odvesti na mesta koje odredi divizija na obe obale Save (,..).“²⁰

Berne je hteo da time da primer. Neprijatelj mu je bilo celokupno stanovništvo ovog područja. Hapšenje svih muškaraca i sudbina u zatvoru, odnosno koncentracionom logoru, proterivanje žena i dece u brda, radna služba, spaljivanje svih sumnjivih naselja i pljačka stoke, predstavljali su, u stvari, cilj ove akcije.

Da bi ove postupke raspravio s drugim službama Berne se sastao s najodgovornijima iz drugih okupacionih organa. Već dan nakon Bemeovog dolaska u Srbiju, opunomoćeni general u Zagrebu, Glez fon Horstenau, doleteo je u Beograd da bi novog komandanta u Srbiji obavestio o situaciji u Hrvatskoj. Može se pretpostaviti da su obojica nekadašnjih austrijskih k.u.k. oficira, tada u nemačkom Vermahtu u najvišim pozicijama u Jugoslaviji, razmenjivali svoja viđenja o sledećim postupcima za Austrijance u ovom istorijom tako opterećenom prostoru. Samo nekoliko godina ranije Glez fon Horstenau, kao tadašnji direktor austrijskog Ratnog arhiva, mogao se baviti ratnim zločinima koje je k.u.k. armija 1914. učinila u Sapcu.

Junu 1934. u Sapcu, jugoslovenski kralj Aleksandar, osveštao je novoizgrađenu pravoslavnu crkvu. Tim povodom kralj je ukazao na istoriju naroda i crkve tog grada u Prvom svetskom ratu:

„Nema ni jedne religije, ni jednog sela, ni jedne porodice da (za vreme Prvog svetskog rata u Srbiji - W. M.) da nisu podneli žrtvu ali niko nije toliko propatio kao grad Sabac i kao što je pretrpela njegova okolina. Sudbina Šapca i celog kraja bila je najteža. Bio je sasvim u znaku plamena i mača, razaranja i uništenja u znaku divljaštva i bezbožništva neprijatelja.“²¹

²⁰BA-MA, RH 24-18/87, naređenje Bemea za čišćenje okuke Save, 22. 9. 1941.

²¹ *Citat* po: Suppan, v. Literaturu (str. 429).

Patrijarh pravoslavne crkve je istakao da je Šabac u istoriji svetskog rata užasan dokaz austrougarskog varvarstva.²² Austrijski poslanik je tim povodom, razmatrao da uputi demarš Jugoslovenskom ministarstvu spoljnih poslova, ali pre toga je hteo da ima istražena ratna dokumenta. Direktor austrijskog Državnog arhiva, glavnom državnom arhivaru Glezu fon Horstenau, bilo je naloženo da ispita istorijsku osnovanost jugoslovenskih prebacivanja. Shodno tim prebacivanjima Šabac je 1914. bombardovala austrougarska armija, i pored ostalog, pravoslavna crkva ispunjena verniciina s predumišljajem, razorena je granatama. Glez fon Horstenau nije mogao da prihvati jugoslovenska prebacivanja i da odvratiti poslanstvo od protesta:

„Šabac je igrao“, kako bi moglo da proizlazi iz spisa k.u.k. ministarstva (odeljenje štampe) „veliku ulogu od početka propagande ratnih strahota. Činjenica je da su, na primer, bez našeg znanja pobijeni vernici, muškarci i žene, u prepunoj crkvi, jer se na tornju nalazilo srpsko izviđačko mesto. Isto tako, rat komita po zauzimanju Šapca avgusta 1914. doveo je do raznih protivmera koje se međunarodnopravno ne bi svakako mogle odobriti. Diplomatska ili publicistička protivakcija protiv govora iz Šapca stavila nas je, stoga, u ne osobito povoljnu situaciju.“²³

Mogućnost poricanja pravnog naslednika Austrije da se izvuče iz afere, Glez fon Horstenau je ocenio takođe negativno. Stanovište da Austrija nije pravni naslednik, u „moralnom obziru ne može se sasvim održati, otkada smo usmeno i pismeno tako intenzivno vezani za tradicionalno stara Austriju.“²⁴

Ratni zločini austrougarske armije u Šapcu 1914. godine bili su dobro poznati Glezu fon Horstenau. Saznanje o tome, daje general Beme planirao, upravo u ovom kraju Srbije, akciju protiv civilnog stanovništva, koji bi ratne zločine iz 1914. bacio u zasenak, ponudio je Glez fon Horstenau opunomoćenom generalu Bemeu kao i svoje poznavanje vojne strategije:

„Maršal Kvaternik (komandant hrvatske armije - W. M.) na osnovu iskustva stečenog na ovom prostora, smatra svrsishodnim uvesti u napad pojačanu 243. ID (Glez je, očigledno, mislio na 342. ID -W. M.) iz Srema. [...] Na osnovu iskustva stečenog iz 1914. mogu se priključiti Kvaternikovom shvatanju.“²⁵

Beme nije pridavao velik značaj, kako operativnim predlozima k. u. k. vojske, tako ni vojnoistorijskom znanju vojnog istoričara Gleza fon Horstenaua. Naredio je, nasuprot Glezeovom predlogu, generalu Hinghoferu „čišćenje“ jednog od glavnih uporišta partizana u predelu planine Cer blizu grada Šapca. Imajući na umu istorijska zbivanja 1914, Beme, prožet starom austrijskom mržnjom prema Srbima, uputio je naređenje oficirima i ljudstvu 342. ID ukazujući na istorijske dimenzije njihovog predstojećeg zadatka. Beme nije sumnjao u to daje 1914. propala kaznena ekspedicija protiv Srbije pod komandom k. u. k. feldmaršala Konrada fon Hecendorfa. Pod njegovom komandom trebalo bi da se uspešno završi:

²² *Isti izvor.*

²³ *Isti izvor.*

²⁴ *Isti izvor.* str. 430.

²⁵ BA-MA, RH24—30/270, telegram Gleza fon Horstenaua Listu. 12. 9. 1941.

„Vaš zadatak je da na jednom pojasu zemlje sprovedete osvetu, gde su 1914. tekli potoci nemačke krvi zbog podmuklosti Srba, muškaraca i žena. Vi ste osvjetnici mrtvih. Mora se stvoriti zastrašujući primer koje će svo stanovništvo Srbije najteže pogoditi. Svako ko pokaže blagost ogrešiće se o život svojih drugova. On će biti, bez obzira na ličnost, pozvan na odgovornost pred ratnim sudom.“²⁶

342. ID je odmah po svom dolasku upućena u Šabac i Sremsku Mišrovicu (na hrvatskom području).²⁷ Da bi onemogućio bekstvo partizana i četnika u Hrvatsku, Berne je osigurao saglasnost Gleza fon Horstenaua da se već postojeće čete 718. ID u prostoru Sapca i s one strane srpske granice u Sremskoj Mitrovici pojačaju drugim jedinicama te divizije.²⁸ Štab II bataljona upućen je u Šabac i 8. četa 750. IR²⁹ stavljene su pod komandu Hinghoferove divizije.³⁰

Pri dolasku ovih trupa u Šabac besnele su u Sapcu i oko njega žestoke borbe.³¹ Štab II bataljona 750. IR javio je da su Šabac 23. septembra 1941. sa svih strana napali s nekih 1.000 ljudi, borbene grupe već su prodrle u grad i držale jednu fabriku zaposednutu, takođe i električnu centralu.³² Prvi put su borci otpora napali grad koji su osvojile nemačke trupe. U toku desetočasovne ulične borbe gde je nemačka strana koristila i tenk, napadači su se povukli iz grada.³³

Još iste večeri bataljon 342. ID ušao je u Šabac. Bataljon je od Bemea dobio nalog da narednog dana prepadom uhapsi sve muškarce grada dobi između 14 i 70 godina. Sve stanovnike (i žene), koji su učestvovali u uličnim borbama u Šapcu, treba odmah streljati, isto tako i sve muškarce u čijim stanovima je pronađeno oružje ili municija ili su pokušali da beže. Pohapšeni muškarci da se prebace na hrvatsku teritoriju u koncentracioni logor koji ima da podigne divizija severno od Save. Osim onog što nose na sebi, pohapšeni smeju da nose samo mantil, cebe, posude za jelo s kašikom i nešto hrane iz sopstvene zalihe.³⁴ Istovremeno, inženjerski bataljon 342. ID počeo je severno od Šapca izgradnju koncentracionog logora na hrvatskom tlu.³⁵

Dana, 24. septembra 1941. počele su jedinice 342. ID i II bataljona 750. IR, potpomognute 3. četom policijskog rezervnog bataljona 64, s hapšenjem svih muškaraca i mladih u gradu.³⁶ Od periferije ka centra trupe su sistematski prodirale u sve stanove i radnje pljačkajući imovinu i odvlačeći sve muškarce na zbirno mesto u zapadnom delu grada.³⁷ 342. divizija organizovala je dva službena mesta. Jedno treba da započne otpremanje pohapšenih muškaraca, a drugom je

²⁶ *Isti izvor*, RH 26—342/8, Berne svim jedinicama 342. ID, 25. 9.1941.

²⁷ *Isti izvor*, RH 26—342/102, KTB Konačarsko odeljenje, 21. 9.1941.

²⁸ *Isti izvor*, RH 24—18/87, KTB Ia, Bev. Kdr. general u Srbiji, 20. 9. 1941.

²⁹ *Isti izvor*, RH 26—118/3, KTB-upis, 21. 9.1941.

³⁰ *Isti izvor*, KTB-upis, 2. 9.1941.

³¹ *Isti izvor*, KTB-upis, 24. 9.1941.

³² *Isti izvor*, telegram II bataljona/750 na Hoh. Kdo. LXV, 23. 9. 1941.

³³ *Isti izvor*, II/ IR 750 750-oj IR, 23. 9.1941.

³⁴ *Isti izvor*, RH 26—342/11, naređenje generala Bemea da se isprazni Sabac, 23. 9.1941.

³⁵ *Isti izvor*, RH 26—342/8, KTB Ia 342. ID, 24. 9.1941.

³⁶ *Isti izvor*, RH 26—342/11, telegram Ia 342. ID upućen Bev. Kdr. generalu u Srbiji, 24. 9.1941.

³⁷ *Isti izvor*.

naloženo da zbrine opljačkanu imovinu. Hinghofer je lično dao uputstva za delovanje službenog mesta „otpremanje pohapšenih“:

„a) Preuzimanje pohapšenih koji su dopremljeni od regimenata. Uopšteno brojanje. U naročitim slučajevima sačiniti liste.

b) Izdvajanje folksdojčera i bezrazložno uhapšenih.

c) Pretraživanje uhapšenih na posedovanje oružja i municije. Oduzimanje oružja i municije uključivši i kundake i slične stvari za udaranje, kao i bajonete i druge bodeže. Sastavljanje poimenične liste imaoća oružja i municije i njena predaja prekom sudu. Posedovanje noževa, koji se ne mogu smatrati ubodnim oružjem ne opravdavaju predaju prekom sudu. Svi noževi ipak ima da se oduzmu. [...]

f) Straža logora pohapšenih.

g) Odvođenje uhapšenih 11 pozadinske logore. Komandant Panz. Jag. Abt. 342. javlja dnevno u 21,00 sati divizijskom i Artl. Kdr. o broju uhapšenih, streljanjima, i o naročitim događajima.“³⁸

Kada je posle tri dana akcija završena, Hinghoferove trupe su uhapsile 4.459 muških civila. Prilikom sistematskog čišćenja grada nije pronađeno oružje, niti su vojnici naišli na oružani otpor.³⁹ Nisu pronađeni ni znaci da bi stanovništvo grada aktivno učestvovalo u borbama. Međutim, to Bemea nije ni zanimalo. Berne je hteo da uz pomoć Hinghoferove divizije sprovede prvo kolektivno kažnjavanje srpskog civilnog stanovništva. Zbog toga je bilans čišćenja bio krvav. Iako je doterano stanovništvo pokazalo „pribranost“, a muškarci su bili „bez vidljive težnje za otporom“⁴⁰ čete koje su učestvovale u akciji ubile su 75 muškaraca iz Sapca, druga petorica su prijavljeni kao umrli.⁴¹

3. „Kladovo-transport“

Među muškarcima koje su jedinice Vermahta u Sapcu silom pokupile bilo je nekih 450 Jevreja. Međutim, malo njih poticalo je iz samog Sapca. Ostali Jevreji bili su iz Austrije, iz Berlina, Danciga i iz Čehoslovačke - pripadnici „Kladovo-transporta“, koji se sastojao od 800 austrijskih, 200 berlinskih i dancinških kao i 100 čehoslovačkih Jevreja. Oni su već u novembru 1939. napustili Beč, da bi lađama niz Dunav i preko Crnog mora ilegalno, tj. bez sertifikata britanske mandatarne vlade stigli u Palestinu. Međutim, negde oko Božića 1939. brodovi su zaustavljeni u jugoslovenskoj luci Kladovo. Rumunske vlasti su im odbile dalji put Dunavom do Crnog mora. Od tog časa grupa izbeglica dobila je ime „Kladovo-transport.“⁴² Do septembra 1940. izbeglice su živele - delom na brodu, delom na kopnu - u Kladovu, pre nego što su premeštene u Sabac. Posle bednih i

³⁸ *Isti izvor*, RH 26-342/8, odnosi se na: odstranjenje pohapšenih, 25. 9. 1941.

³⁹ *Isti izvor*, KTB-upis, 27. 9. 1941.

⁴⁰ *Isti izvor*, RH 26-342/11, dnevni izveštaj Ia 342. ID XVIII. AK, 25. 9. 1941.

⁴¹ *Isti izvor*, dodaci za KTB. Broj streljanih muškaraca prilikom „čišćenja“ Sapca, što proizlazi iz sastavljenih dnevnih izveštaja između 24. i 27. 9. 1941.

⁴² Istorija ovog transporta razmatra se u Anderl/Manoschek, *Neuspelo bekstvo*. Jevrejski „Kladovo-transport“ (v. Literaturu) na putu za Palestinu 1939-42.

beznadežnih uslova za život u Kladovu, premeštaj u industrijski Šabac sa 15.000 stanovnika donelo je bitno poboljšanje njihovih uslova života. Grupa je u međuvremenu narasla za nekih 200 jevrejskih izbeglica, smeštena je u nekadašnji višespratni mlin, u neku hemijsku fabriku koja je obustavila rad, u adaptiranim magacinima za žito i u privatni smeštaj, a od Jevrejske opštine u Beogradu snabdevena neophodnim stvarima. Odgovorni iz Mosada,⁴³ više puta su pokušali da pronađu brodove za transport izbeglica za dalje putovanje u Palestinu. Međutim, bezuspešno. Jevrejska agencija (Jewish Agency) uspela je do marta 1941. da organizuje oko 250 legalnih certifikata za seobu. Sa ovim certifikatima krajem marta 1941. moglo je nekoliko dana pre nemačkog napada na Jugoslaviju da umakne još više od 200, pretežno mladih, članova iz transporta za Palestinu. Preko 1.000 preostalih nacisti su sustigli nekoliko dana posle napada na Jugoslaviju.

Do avgusta 1941. nemački okupatori su bili zastupljeni samo organima Vermahta.⁴⁴ Dana 20. jula 1941.⁴⁵ izbeglice iz Kladova izvedene su iz svog boravišta i odvedene su i internirane u logor nešto van Sapca na obali Save. U grupama, silom su odvođeni na rad u bolnicu u komandi područja, u kasarne, ali i u privatne smeštaje nemačkih oficira.⁴⁶ Koju nedelju kasnije izbeglice su bile svedoci prvih ubistava Jevreja u Sapcu. Neposredno posle suzbijanja partizana pod nadzorom Vermahta, delovi 3. čete

Policijski rezervni bataljon 64 premešten je u Šabac, da bi tamo stacioniranoj četi 718. ID pomogao u ofanzivi suzbijanja partizana. Kada je 18. avgusta 1941. lovački vod 718. ID za vreme svog prvog „lovačkog izleta“ nekih 20 km zapadno od Šapca, bio upleten u razmenu vatre s partizanima, došla mu je u pomoć policijska trupa. Prilikom borbi ubijeno je oko 30 partizana, tri vojnika i jedan policajac su poginuli, 10 vojnika je ranjeno.⁴⁷ U noći između 20. i 21. avgusta okupatori su sproveli „akciju odmazde“ za poginule. U mraku je izvedeno petnaestak Jevreja iz njihovih stanova i ubijeno nasred ulice.⁴⁸ Sledećeg jutra njihovi leševi su pokupljeni na gradskom trgu a jevrejske izbeglice Kladovo-transporta izvedene su iz logora za internirce i dovedene na gradski trg. Izbeglice su morale da ubijene demonstrativno nose kroz ceo grad i potom radi javnog zastrašivanja, da ih obese na električne stubove usred grada.⁴⁹

⁴³ Mosad je bila organizacija koja je unutar Hagane (vojni ogranak cionističkog establišmenta u Palestini) u godinama 1938/39. osnovana za organizovanje ilegalnog useljavanja u Palestinu.

⁴⁴ Uprava grada bila je pod 847. mesnom komandaturom.

⁴⁵ Glišić, *The Concentration Camps in Serbia (1941-1944)*, (v. Literaturu) str. 711.

⁴⁶ Jovanović, *Wir packen, wir auspacken...*, (v. Literaturu) str. 257.

⁴⁷ BA-MA, RW 40/5, izveštaj o učešću 3. čete Policijskog rezervnog bataljona 64, 19. 8. 1941.

⁴⁸ Jovanović, *Wir packen, wir auspacken...*, (v. Literaturu) str. 259. Dnevni raport AOK 12 upućen OKW od 22. 8. 1941. izveštava samo da su uvedene kaznene mere. Međutim, obaveštenje ne spominje ni broj ubijenih kao ni jedinicu koja je to sprovodila (NOKW- dokument 1660, dnevni raport AOK 12 Ic/AO, 22. 8. 1941).

⁴⁹ *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia*, (v. Literaturu) str. 40f.

Tačno 63 pripadnika šabačke Jevrejske opštine,⁵⁰ koja je uoči te noći brojala 89 duša,⁵¹ oterano je u logor za internirce u severnom delu grada, gde su do tada bile samo izbeglice Kladovo-transporta. Neki malobrojni imućni šabački Jevreji mogli su se otkupiti od interniranja. Po naredenju okružnog komandanta Šapca „uzeto je od Jevreja nastanjenih u Šapcu sa vlastitim stanom, kao odštetu što nisu privremeno smešteni u logor, 520.000 dinara.”⁵² Ni ovako velika učena (bila je približno oko 25.000 rajhsmaraka) nije mogla da spase ni imućne Jevreje ni od kasnijeg interniranja niti od ubistva; u jednom zapisu iz decembra 1941, gde se dalje razmatra „jevrejski novac” kako se naziva navedeni iznos, piše cinično:

„Koliko je ovoj jedinici poznato, Jevreji muškarci grada Šapca usled nemira nisu više među živima.”⁵³

4. „Krvavi marš”

Hinghoferova 342. ID izvela je tokom ove akcije u Šapcu i jevrejske muškarce iz logora za internirce i oterala ih do drugih uhapšenih muškaraca iz grada. Pri sastavljanju transporta došlo je do ponovnih pokolja pri čemu je opet 80 zarobljenika ubijeno zbog „suprotstavljanja.”⁵⁴ Uprkos tome, mučeništvo ovih ljudi tek je počelo. Tada su delovi divizijske rezerve 342. ID počeli s odvođenjem zarobljenika. Četa oklopnih lovaca i biciklistički eskadron 342. ID preuzeli su 26. septembra 1941. stražu nad transportom od oko 5.000 zarobljenih muškaraca u osnovanom koncentracionom logoru Jarak, severno od Šapca.⁵⁵ Time je počeo, u jugoslovenskoj literaturi nazvani „Krvavi marš”, put patnji zarobljenika. Više grupa u dugim kolonama naterano je u marš trčećim korakom i bez zastoja ili odmora do mesta Klenak. Tamo su ostali dva dana i dve noći bez hrane. U Klenku su se nemačkoj straži priključili pripadnici hrvatske vojske. Kundacima pušaka terani zarobljenici trčećim korakom poterani su u koncentracioni logor Jarak, udaljen nekih 20 km:

„Ko nije mogao da drži korak i na putu je zaostajao bio je bez milosti tu na mestu ubijen. S obzirom na to što je među njima bilo mnogo starih i slabih osoba, broj žrtava bio je veoma velik.”⁵⁶

U koncentracionom logoru Jarak nije trebalo da zarobljenici dugo ostanu. 27. septembra 1941. nadležni konačar generala Bemea za pitanje zarobljenika, pregledao je koncentracioni logor. Izgradnja koju je sproveo inžinjersko odeljenje 342. ID bila je pri kraju, čak su jedna kola za otpust bila već pripremljena. Ipak, konačarsko odeljenje je odlučilo da koncentracioni logor zbog svog vo-

⁵⁰ *Isti izvor*, str. 40.

⁵¹ Gilbert, *Endlosung*, (v. Literaturu) str. 62.

⁵² BA, R 26, VI/682, Upravni štab opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji generalopunomoćeniku za privredu u Srbiji, 27. 12. 1941.

⁵³ *Isti izvor*.

⁵⁴ BA-MA, RH 26-342/11, dnevni izveštaj Ia, 342. ID od 26/27. 9. 1941. upućeno XVIII AK.

⁵⁵ *Isti izvor*.

⁵⁶ International Military tribunal, *Trial of the War Criminals*, (v. Literaturu) sv. 6, str. 609.

jno nepovoljnog položaja ne treba da bude popunjeno zarobljenicima.⁵⁷ Umesto toga počelo se sa uređivanjem provizornog koncentracionog logora u Sapcu.⁵⁸

Kada su krajnje iscrpljeni ljudi stigli u koncentracioni logor Jarak, bili su smesta opet u obrnutom pravcu poterani nazad u Sabac. Tada je 1. četa Policijskog rezervnog bataljona 64. preuzela stražu nad transportom. Ova četa je bila predviđena za stražu koncentracionog logora Jarak.⁵⁹ Posle odluke da se koncentracioni logor Jarak ne stavi u funkciju, četa je zajedno sa zarobljenicima, prekomandovana u Sabac:

„Negde septembra 1941. naša četa je morala da preuzme jedan zarobljenički transport od Vermahta. Bilo je reči o nekih hiljadu ljudi u starosti od 16 do 65 godina, koji su poticali iz okoline Sapca i koje smo mi morali da vratimo u Sabac da bi tamo mogli da budu ispitani. U maršu za Sabac, nekih 30 km, čuo sam od zarobljenika, da su u prvom transportu pripadnici Vermahta ubijali muškarce.“⁶⁰

Zarobljenici nisu vraćani u Sabac u zbijenom transportu, nego u grupama, jer „u povratku su (zarobljenici-W. M.) sreli grupu od 800 seljaka, koji je trebalo da se vraćaju istim putem, ali je s njima postupljeno još groznije. Oni su morali da idu trčeći podignutih ruku i usput su sistematski ubijani.“⁶¹

Pojedini pripadnici policijske čete opunomoćeni za praćenje transporta zarobljenika pri povratku, mogli su se posle rata još dobro sećati: „Kladovo izbeglica“:

„Krajem septembra naša četa iz Beograda (1. četa Policijskog rezervnog bataljona 64 - W. M.) krenula je za Klenak. Tu smo preuzeli od neke nemačke vojne jedinice oko 400 jevrejskih muškaraca, pretežno nemačkih Jevreja. Tačna oznaka te jedinice nije mi bila poznata. Naša četa dovela je Jevreje pešice u nekih 25 km udaljeni Sabac. Ovi Jevreji činili su jezgro za jedan zbirni logor. Međutim, oni su u Sapcu ostali samo kratko.“⁶²

I drugom pripadniku policijske čete, jevrejske izbeglice ostale su u sećanju:

„Logor Sabac bio je predviđen za sabiralište još pre nego što je postao logor. Meni su tada pričali da su u tom logoru već bili čuvani Jevreji i Srbi. Jevreji su, koliko se ja mogu prisjetiti, bili bar delom jevrejske izbeglice iz Nemačke i Austrije. Po onom što sam tada saznao, ovi ljudi su prošli prisilni marš od Klenka severno od Sapca, u Sabac. [...] Na tom maršu su svi, koji nisu mogli dalje ili su uopšte za marš bili previše slabi, ubijeni odmah na licu mesta od pratećeg Vermaht odreda. O broju žrtava danas ne umem ništa da kažem. U svakom slučaju

⁵⁷ BA-MA, RH 24-18/212, KTB- upis konačarskog odeljenja XVIII AK, 26. 9. 1941.

⁵⁸ *Isti izvor*, RH 26-342/104, posebna naređenja za snabdevanje, konačarsko odeljenje 342. ID, 30. 9. 1941.

⁵⁹ „Koncentracioni logor Jarak predala je 342. divizija Policijskom rezervnom bataljonu 64 s kojim je neposredno uspostavila vezu“ (*isti izvor*. RH 26—342/11. KTB Ia od 342. ID, 27. 9. 1941).

⁶⁰ ZStI, 503 AR 12/62, sv. 2, izjava Michaela Th.

⁶¹ International Military Tribunal, Trial of the War Criminals, sv. 6. str. 609.

⁶² ZStL, 503 AR 12/62, prilog dokumenta, sv. 4, izjava Vilija H.

bilo je tako, da prilikom našeg dolaska u Šabac, oko 400 Jevreja je bilo još u logoru, bili su sakupljeni u grupama od po stotinu."⁶³

Ana Heht, jedna od učesnica „Kladovo-transporta”,⁶⁴ morala je da gleda kako njenog muža Siegfrieda odvođe na „Krvavi marš”:

„Septembra 1941. svi zatvorenici logora odvedeni su na veliku livadu a muškarci i žene su rastavljeni. Muškarci su odvedeni i vratili su se nama tek 14 dana kasnije, pri čemu je nedostajalo njih 21, i, kako smo kasnije saznale, u međuvremenu su umrli. Sta su odvedeni u međuvremenu radili i gde su bili, ne znam, jer je moj muž vrlo malo pričao o tome šta je radio, a sa drugim ljudima sam imala vrlo malo kontakta. Saznala sam samo, da su oni odvedeni u neku udaljenu kasarnu i onda ponovo vraćeni u logor.”⁶⁵

Osim Jevrejskog logora kraj Save, u međuvremenu, u Šapcu je osnovan drugi koncentracioni logor, u barakama, i ispred njih, u nekadašnjim kasarnama bili su nekoliko dana civili koje je zarobila 342. ID. Civili su tu boravili tih nekoliko dana kao i muškarci iz „Kladovo-transporta”, pre nego što su 4. oktobra 1941. opet vraćeni preostalim pripadnicima transporta u barake za inženjere kraj Save.⁶⁶

U kasarni je bila 1. policijska četa koja je zamenila 3. četu, koja je u međuvremenu prekomandovana za Beograd.⁶⁷ Ona je bila nadležna za stražu, upravu i za snabdevanje zatvorenika.⁶⁸ Bilo je planirano da ove barake služe kao provizorni logor do podizanja većeg koncentracionog logora.

Kao sledeći kontingent zarobljenika, II bataljon 750. ID je iz Sremske Mitrovice poterao 2.250 ljudi za Šabac.⁶⁹ Na tom putu grupa zatvorenika pokušala je da pobjegne:

„Oko 13 sati jedan pripadnik folksdojčera javio je odeljenju Ib, daje iz zarobljeničkog transporta na putu iz Mitrovice za Jarak koji je praćen hrvatskim vojnim jedinicama i malobrojnim pripadnicima Vermahta, pobjeglo nekih 150 zatvorenika. Oko 90 begunaca ležalo je ubijeno na tom putu, ostali su uspeli da pobjegnu kroz kukuruzna polja u pravcu severa. Odmah poveljena akcija opkoljavanja i potrage koju je vodio poručnik Bruno, do otprilike 17 sati, bila je bezuspešna. U toku noći jedinice hrvatske vojske itd. pohvatale su većinu begunaca”⁷⁰ i biciklistički eskadron 342. ID odveo ih je u Šabac.⁷¹ Oko 6.000 do 7.000 zarobljenika iz Šapca i Sremske Mitrovice činili su osnovu koncentracionog logora u Šapcu. Koncentracioni logor stavljen je pod upravu šefa Vojne up-

⁶³ *Isti izvor*, sv. 3, saslušanje Bruna V. Prema jugoslovenskim procenama na „Krvavom maršu” ubijeno je ukupno 150 ljudi (Saopštenja, Beograd, 1945, br. 34-53, str. 403^416, cit. prema: Glišić, *Teror i zločini fašističke Nemačke u Srbiji od 1941. do 1944*, str. 73).

⁶⁴ Ana Heht kao hrišćanka priključila se svom jevrejskom suprugu u transportu. Kao hrišćanka preživela je holokaust u Srbiji.

⁶⁵ Jad Vašem arhiv, 017/80, intervju sa Anom Heht (Beč, decembar 1955).

⁶⁶ Glišić, *Teror i zločini fašističke Nemačke u Srbiji od 1941. do 1944*, str. 112.

⁶⁷ ZStZ, 503 AR 12/62, dodatak dokumentu u sv. 4, izjava Hermana K.

⁶⁸ ZStL, 503 AR 12/62, dodatak dokumentu u sv. 3, izjava šefa 1. čete, Adolfa G.

⁶⁹ BA-MA, RH 26-342/104, telefonski izveštaj 11/750 za 342. ID, 1. 10. 1941.

⁷⁰ *Isti izvor*, RH 26-342/104, dnevni izveštaj 342. ID, odeljenje Ib za odeljenje Ia, 1. 10. 1941.

⁷¹ *Isti izvor*. RH 26-342/11, KTB Ia, odnosi se na odvođenje zarobljenika, 30. 9. 1941.

rave Turnera, koji je smesta jednu SD-jedinicu uputio 342. ID za Šabac, da internirano stanovništvo na osnovu dokumenata koji su bili u SD-u na raspolaganju, proveriti komuniste.⁷²

5. Planirani koncentracioni logor u Zasavici

Koncentracioni logor Šabac bio je od početka predviđen kao prelazno rešenje. Haotična improvizacija bila je potrebna jer za hiljade zarobljenih civila nije bilo ni organizatorskih ni infrastrukturnih preduslova. U grozničavoj brzini više puta je traženo pogodno mesto za centralni koncentracioni logor u Srbiji. Iz sigurnosnih razloga trebalo bi, ako je ikako moguće, da bude zaklonjen od spoljnog sveta. Taj broj ljudi bio bi dovoljan za čuvanje logora. Već 6. oktobra 1941. pala je odluka. Kao pogodno mesto predviđen je kraj oko Zasavice. Da bi zarobljenici iz koncentracionog logora Šabac mogli da se prevedu u roku od dve nedelje u novi koncentracioni logor Zasavica, trebalo je da se logor vrlo brzo uredi pod vedrim nebom. Potreban alat stavilo je na raspolaganje Bemeovo kovačarsko odeljenje; drvena građa trebalo je da se obezbedi sa lica mesta, što nije bilo beznačajno, zbog toga da bi se poboljšala preglednost logora.

Bilo je predviđeno da adaptacija logora bude završena i da u prvi mah primi 30.000 zarobljenika od 20. oktobra 1941. Tek kasnije bi trebalo da se mesto Zasavica uključi kao zimski smeštaj u stvarni logor.⁷³ Kao što proizlazi iz SD izveštaja, planirano je da se koncentracioni logor Zasavica na kraju izgradi u džinovski koncentracioni logor za celu Srbiju:

„Za ona lica uhapšena u akciji čišćenja Vermahta a i za druga lica koja je nemački Vermaht uhapsio na okuci Save kod Sremske Mitrovice, biće tu sabirni logor. Ovaj logor izgradiće OT (Organizacija Todt - W. M.). Za početak imaće kapacitet za prijem 50.000 lica s tim da se može povećati do 500.000. Logor će biti izgrađen kao nemački koncentracioni logor.“⁷⁴

Izbor centralnog sedišta treba da se izvrši prvenstveno iz strateških razloga. Zbog malog broja raspoloživih stražara, bio je cilj, prvenstveno, da se po mogućstvu s malim snagama može nadzirati maksimalan broj zarobljenika. Za ovo je Zasavica izgledala najpogodnija. Zasavica leži u severnom delu okuke Sava-Drina i tada je bila najsevernija tačka srpskog okupiranog područja.

Predviđeni logorski prostor imao je dužinu više od 12 km i širinu 3,5 km, dakle, imao je džinovske razmere. Prema severu, istoku i zapadu bio je Savom - srpsko-hrvatskom graničnom rekom - lučno ograničen, dok je prema jugu močvarno područje reke Zasavice predstavljalo prirodnu granicu. Teritorija je bila dostupna samo sa severa preko grada Sremske Mitrovice s hrvatske strane Save.

⁷² *Isti izvor*, RH 24-18/165, dodaci za KTB la, XVIII AK, 28. 9. 1941.

⁷³ *Isti izvor*, RH 26-342/105, odeljenje lb Bev. Kdr. generala u Srbiji, odeljenju lb 342. ID, 6. 10. 1941.

⁷⁴ NO-dokument 3256, šefa sigurnosne policije i SD, izveštaj o događajima SSSR, broj 108, 9. 10. 1941.

Sa zapadnog ruba grada nalazio se stari trošan pontonski most preko Save ka srpskoj Zasavici. Samo na srpskoj strani, gde je teritorija bila ograničena Savom, Zasavicom i močvarom, bio je pojas zemlje nekih 600 m širok, koji je iz sigurnosnih razloga morao da se ograniči bodljikavom žicom.⁷⁵

342. ID zadužena je da odmah počne s evakuacijom celokupnog stanovništva zahvaćenog područja i preseli na druga područja.⁷⁶ Već narednog dana jedna četa feldžandarmerije 342. ID započela je proterivanje stanovništva tog područja.⁷⁷ Stoga je sada mogla početi izgradnja logora. Ujutro 8. oktobra 1941. biciklistički eskadron 342. ID preuzeo je od SD rukovodioca koncentracionog logora Šabac, šturmbanfirera* Paula, 400 zarobljenika i dopratio ih je u Sremsku Mitrovicu. Posredi je bila grupa odabranih zanatlija (drvodjelje, stolari, kovači), koji su imali da budu angažovani za izgradnju koncentracionog logora Zasavica.⁷⁸ Još iste večeri biciklistički eskadron dovedene zarobljenike predao je jedinici II bataljona 750. IR 718. ID u Sremskoj Mitrovici i vratio se za Šabac.⁷⁹ II bataljon. posle završetka „akcije čišćenja“, sprovedene od 342. ID, ostao je stacioniran u Šapcu i Sremskoj Mitrovici, da bi preuzeo obezbeđenje ovog područja. Bio je odgovoran i za stražu ovih zarobljenika. Jedinica 718. ID, kao i II bataljon bili su u stvari predviđeni za zadatke obezbeđenja u Hrvatskoj i usled toga potpadali su formalno pod nemačkog generala u Zagrebu Gleza fon Horstenaua. Time je II bataljon u avgustu „kao pozajmica“ predat komandujućem generalu u Srbiji, ali je tražio da general Berne vrati bataljon:

„Napetost koju su izazvali komunisti i četnici u Hrvatskoj, tako je velika da ne mogu preuzeti odgovornost za snage koje su mi dodeljene po firerovom nalogu i da se 718. ID koristi van zemlje (nemačko okupaciono područje).“⁸⁰

Ovaj zahtev za povratak svojih jedinica pozivajući se na firerov nalog i izloženu konjunktivu, ostavio je slab utisak na Bemea. Na ponovljeno insistiranje Gleza za vraćanje II bataljona Berne je odgovorio 13. oktobra 1941. odbijajući:

„Zamena delova 718. ID koji se sada nalaze u Mitrovici i Šapcu, za sada nije izvodljiva, jer 1 z(emaljskih) z(aštitnih) bataljona za zaštitu Mačve je slab i nepodoban.“⁸¹

Bemeu je bio potreban II bataljon u Sremskoj Mitrovici za čuvanje zarobljenika prilikom izgradnje koncentracionog logora u Zasavici. Međutim, izgradnja logora od početka je nailazila na velike teškoće. Došlo je do razmimoilaženja između uprave logora Dulag 183 i II bataljona. Da bi ubrzala gradnju logora, uprava logora tražila je dovođenje 2.000 zatvorenika kao radne snage:

⁷⁵ BA-MA, RH 24-18/213, izveštaj sanitetskog oficira Dulaga 183 izgradnja zarobljeničkog logora u Zasavici-Gornjoj, 27. 10. 1941.

⁷⁶ *Isti izvor.*

⁷⁷ *Isti izvor*, RH 26-342/102, KTB- upis odeljenja lb 342. ID, 7. 10. 1941.

⁷⁸ *Isti izvor*, RH 26-342/11, naredba odeljenje Ia 342. ID, biciklističkom eskadronu 342. ID, 7. 10. 1941.

*Šturmbanfirer (Sturmbannführer), SS čin, u redovnoj vojsci odgovara činu majora.

⁷⁹ *Isti izvor*, RH24-18/213, izveštaj lb odeljenja 342. ID. lb odeljenju XVIII AK, 8. 10. 1941.

⁸⁰ *Isti izvor*, RW 40/20, pismo Gleza fon Horstenaua Bemeu 4. 10. 1941.

⁸¹ *Isti izvor*, RH 24-18/87, Ia XVIII AK nemačkom generalu u Zagrebu, 13. 10. 1941.

„Pokušaj da se za početak dovede najmanje 500 ljudi i za ograđivanje sledećih 2.000 ljudi da bi se ubrzala izgradnja, propao je na protest regimenta 750. Objasnila je, daje straža nedovoljna i nije u stanju da za duže obezbedi stražare. Prigovoru, da eventualno bekstvo pojedinih zarobljenika ne igra ulogu i daje najvažnije da se ubrza rad sa više radne snage, iz taktičkih razloga se suprotstavila. Moguće bekstvo većeg broja ugrožava okolinu, za čiju sigurnost je regiment odgovoran.“⁸²

Od 400 zarobljenika iz Sapca odvedenih u Sremsku Mitrovicu, pod stražom II bataljona samo s vremena na vreme naizmenično je dovodeno 150 ljudi za izgradnju koncentracionog logora.⁸³ Međutim, ubrzo se pokazalo da je i ovaj prostor potpuno nepodesan za smeštaj desetina hiljada zarobljenika. Nakon što su nastupile jake padavine, zemljište se u najkraćem vremenu pretvorilo u teško, jako glinovito tlo i otuda nepropustljivo za vodu; ujedan 25 cm dubok glib, usled čega je vožnja teretnim vozilima na tom terenu postala nemoguća. Usled visoke vode uskoro su svi bunari pitke vode postali zaraženi.

Snabdevanje logora bilo je moguće samo preko Sapca što bi značio transport od 100 km. Izgradnja logora, neodređeno dugo, pod vedrim nebom u oktobru, u ovim higijenskim uslovima, sigurno bi dovela do epidemije difterije, tifusa, pegavca i neizbežno do smrti većine zatočenika. Vodstvo logora Dulaga 183. objasnilo je da pod ovim uslovima nije u mogućnosti da uredi koncentracioni logor u Zasavici.⁸⁴

Dana, 29. oktobra 1941. od Bemeovog konačarskog odeljenja „sa trenutnom važnošću [...] izgradnja koncentracionog logora Zasavica se prekida“; logorsko osoblje Dulaga 183 dobilo je nalog, „da se zatvorenici sada zatvoreni u Zasavici vrate u Sabac.“⁸⁵

U međuvremenu, nemački okupatorski organi u Srbiji sporazumeli su se u vezi sa novim prostorom za koncentracioni logor. U Zemunu, danas predgrađu Beograda, na tadašnjoj hrvatskoj strani Save, trebalo bi na nekadašnjem sajmištu stvoriti centralni koncentracioni logor za Srbiju. U tu svrhu Dulag 183. odmah je preneo bodljikavu žicu dostavljenu koncentracionom logoru Zasavica na prostor nekadašnjeg sajmišta i predao je tamo organizaciji Todt.⁸⁶ Posle izgradnje „koncentracionog logora Zemun predviđa se da se tamo odvedu svi zatvorenici sad smešteni u Sapcu (ne pre 1. 12. 41).“⁸⁷ Međutim, premeštaj srpskih zarobljenika iz Sapca u koncentracioni logor Sajmište usledilo je tek u proleće 1942. Pre toga, trebalo je koncentracioni logor Sajmište, koji je po nalogu, početkom decembra 1941. završilo Bemeovo konačarsko odeljenje, da posluži drugoj svrsi.

⁸² *Isti izvor*, RH 24-18/213, izveštaj Dulaga Ia odeljenju Ib Bev. Kdr. generalu u Srbiji, 27. 10. 1941.

⁸³ *Isti izvor*.

⁸⁴ *Isti izvor*, RH 24—18/213, izveštaj upravne grupe Dulag 183, isto, izveštaj sanitetskog oficira Dulag 183 i komandanta Dulaga 183, 27. 10. 1941.

⁸⁵ *Isti izvor*, Qu. Abt. Bev. Kdr. generala u Srbiji, odnosi se: Koncentracioni logor Zasavica, 29. 10. 1941.

⁸⁶ *Isti izvor*.

⁸⁷ *Isti izvor*.

6. Akcija generala Hinghofera u trouglu Sava-Drina

Dok su od generala Gleza fon Horstenaua prekomandovane jedinice za Srbiju 718. ID bile zauzete izvršenjem zadatka da obezbeđuju trougao Save i Drine, kao i da budu straža ljudstva za izgradnju koncentracionog logora Zasavica, počela je borbena divizija generala Hinghofera krajem septembra 1941. s pravim „čišćenjem“ područja. U naredne tri nedelje trebalo je da 342. ID na 300 km² velikoj teritoriji između Sapca, Sremske Mitrovice i planine Cer, ostavi krvavi trag iza sebe među civilnim stanovništvom, čija zverstva ne zaostaju za onima koje je SS činio na Istoku. Uputstva za borbu koje je izdao general Hinghofer odgovarala su pri tome skoro doslovno Bemeovim naređenjima od 22. septembra 1941.⁸⁸ General Hinghofer pri tome je još proširio neprijateljske grupe srpskim činovnicima i egzekutivom:

„Sva lica, koja su u bilo kom obliku učestvovala u borbi, imaju se smatrati dobrovoljcima-slobodnim strelcima i s njima kao takvima postupati. [...] Srpske činovnike, policiju i žandarmeriju razoružati, odvojeno uhapsiti i streljati. [...]

Celokupno muško stanovništvo od 14 do 70 godina ima se uhapsiti i staviti na sabirno mesto za zarobljenike, uređeno po diviziji, preko Mitrovice i Sapca odmah odvesti. Folksdojčeri, nemački saveznici ili neutralne nacije ne smeju biti oštećeni.“⁸⁹

Ovo naređenje divizije, praktično, nije značilo ništa drugo nego poziv za ubistvo, odnosno hapšenje svih srpskih muškaraca koji su zatečeni na području akcije. Iz predostrožnosti odmah je zbog opasnosti od zaraze naređeno da „sahranjivanje svih ubijenih civila [...] o čemu ima da se brinu trupe.“⁹⁰ Još 27. septembra 1941. Berne je predsednika vlade Nedića obavestio o planiranom poduhvatu, koji „će sprovesti s najoštrijim merama.“ Berne je ponudio Nediću da podnese ostavku, međutim, ovaj je to odbio.⁹¹ Očigledno, Bemeu su bile jasne političke konsekvence vlastitog vojnog postupka u Srbiji, međutim, nije bio spreman da se obazire na bilo kakve političke posledice. Osiguravši Nedićevu političku uzdržanost, sledećeg dana Berne je otputovao u štab 342. ID, da bi u divizijskom mestu rukovođenja borbom, u centru Sapca, razmotrio stanje s generalom Hinghoferom. Hinghofer gaje obavestio:

„Ustaničnici i stanovnici svuda napustili sela, putevi su prazni.“⁹²

Berne se zbog toga nije dao zbuniti. Hinghofera je „osobito upozorio na opasnost da će tokom noći ološ verovatno izaći iz svojih skrovišta. Sve ljude koji oko tumaraju treba bezobzirno streljati.“⁹³

Ovim pozivom 342. ID trebalo je sledećih nedelja naširoko da se koristi. Još istog dana divizija je počela napad u okuci Save-Drine. Prodorom sa severa

⁸⁸ *Isti izvor*, RH 24-18/87, Bemeovo naređenje za čišćenje okuke Save, 22. 9. 1941.

⁸⁹ *Isti izvor*, RH 26-342/11, divizijsko naređenje generala Hinghofera od, 27. 9. 1941.

⁹⁰ *Isti izvor*, RH 24-342/104, odeljenje lb, posebni nalog za snabdevanje, 30. 9. 1941.

⁹¹ *Isti izvor*, RH 24-30/270, Bemeov izveštaj komandantu Vermahta Jugoistok o razgovoru s predsednikom vlade Nedićem, 28. 9. 1941.

⁹² *Isti izvor*, RH 24-18/87, KTB-upis od 28. 9. 1941.

⁹³ *Isti izvor*.

preko Sremske Mitrovice i s juga preko Šapca trebalo je da područje bude opkoljeno i „bez ostatka očišćeno od ustanika.“⁹⁴ Kao izgovor za krvave delikte protiv civilnog stanovništva, jednostavno se apodiktički tvrdilo, daje „celokupno stanovništvo [...] učestvovalo u ustanku.“⁹⁵ Sa kakvom je krvoločnošću divizija počela akciju, vidi se iz telegrama odeljenja Ic XVIII AK 342. ID u kome se moli, „da se preduzmu pripreme, jer se može očekivati da će pojedini pripadnici bande biti uhvaćeni živi i moći da se saslušaju u pogledu sastava, naoružanja itd.“⁹⁶

Već prvog dana napada spaljena su četiri sela. Partizani i četnici su očigledno napad očekivah i povukli se. Nije došlo do borbi. Osim topa od 10 cm nije pronađeno drugo oružje. Muškarci su svoja sela blagovremeno napustili. Uprkos tome 342. ID, ubila je tog dana 70 muškaraca i dovela 440 zarobljenika u koncentracioni logor Sabac.⁹⁷ Ni sledećeg dana divizija nije naišla na neprijateljski otpor i konstatovala je, da naoružani neprijatelj „u najvećoj meri napustio je oblast“ a i sledećih dana „ne treba računati sa neprijateljskim dejstvom.“ Međutim, trupama je izgledalo da su stanovništvo „u velikoj meri terorizovali komunistički i četnički odredi“, samo tog dana trupe su streljale 310 muškaraca i deportovale su sledećih 1.630 u koncentracioni logor Sabac.⁹⁸ Dan posle toga 342. ID, imala je prve gubitke: tokom noći poginula su dva vojnika doduše, iz sopstvenog oružja.

Partizanski i četnički odredi odavno su se već povukli u pravcu planine Cer. Shodno tome bilo je malo i pronađenog oružja: jedan MG i nekoliko pušaka s municijom bio je oskudni dobitak. Utoliko je bila uspešnija borba protiv stanovništva koje je ostalo:

„Trupa javlja 1.870 zarobljenika. [...] Ubijena su 84 muškarca. [...] Saslušanjem se moglo izdvojiti 190 ljudi koji su pripadali komunističkoj grupi iz jednog mesta. Ljudi će biti danas streljani.“⁹⁹

U izveštaju generalu Bemeu generalpukovnik Hinghofer piše o rezultatima svoje divizije od njenog jednonedeljnog boravka u Srbiji:

„Na protivničkoj strani ubijeno je 830 ljudi, a 8.400 uhapšenih je odvedeno. Od oružja zaplenjen je samo jedan top, 2 MG, nekoliko pušaka, s nešto malo municije, jedna kola komore i motorni čamac. (...) Zdravstveno stanje i raspoloženje trupa je sasvim dobro.“¹⁰⁰

Dana, 9. oktobra 1941. 342. ID, završila je akciju u trouglu Sava-Drina i predočila je svoj bilans uspeha. U svom dvonedeljnom stacioniranju u Srbiji divizija je 1.127 civila ubila, 21.440 uhapsila i sprovela u koncentracioni logor Sabac - u samoj borbi ubijeno je 88 protivnika.¹⁰¹ Divizija je dejstvom neprijatelja u svom poduhvatu zabeležila jednog jedinog palog!¹⁰²

⁹⁴ *Isti izvor*, RH 26-342/8, KTB Ia 342. ID. 27. 9. 1941.

⁹⁵ *Isti izvor*, RH 26-342/11, KTB Ia, 27. 9. 1941.

⁹⁶ *Isti izvor*, KTB Ia, telegram od 27. 9. 1941.

⁹⁷ *Isti izvor*, dnevni izveštaj 342. ID upućen XVIII AK, 27/28. 9. 1941.

⁹⁸ *Isti izvor*, dnevni izveštaj od 29. 9. 1941.

⁹⁹ *Isti izvor*, dnevni izveštaj od 29/30. 9. 1941.

¹⁰⁰ *Isti izvor*, 10-dnevni izveštaj od 30. 9. 1941.

¹⁰¹ *Isti izvor*, la-obaveštenje od 15. 10. 1941.

¹⁰² *Isti izvor*, RH 26-342/107, izveštaj o aktivnosti divizijskog lekara, 7. 10. 1941.

Uprkos ovom bilansu poduhvat je bio neuspeh posmatrano s vojnog stanovišta. Oružani odredi otpora uspeali su da od divizije ne budu opkoljeni. Blagovremeno su uspeali da izbegnu na zapad u planinu Cer.

Ipak, time nisu prestala ubistva, pljačke i požari. Nakon toga što je područje okuke Save-Drine ostalo bez stanovništva, Hinghofer je grupisao diviziju za napad na planinu Cer. Za ovaj poduhvat Hinghofer je sakupio sve delove 342. ID. Za osiguranje su ostale samo pojedine čete II bataljona 750. IR u gradovima Šabac i Sremska Mitrovica.

Cela 342. ID, skupljena je za akciju sa ciljem da se neprijatelj iznenada napadne i uništi u planinama Cer i Javorak. Prema sledećem naređenju Hinghofera, sva mesta na operativnom prostoru treba „bez ostatka spaliti i od stanovništva očistiti. Sve potrebe za život uništiti, stoku transportovati za Šabac.”¹⁰³

Već se prvog dana napada pokazalo da i ova operacija u planini Cer s vojničkog stanovišta preta da bude neuspešna. Očekivani efekt iznenađenja je izostao:

„Neprijatelj je verovatno, ostavivši delove borbenih jedinica na istočnom i zapadnom krilu planine Cer, poslednjih dana isprazio s glavninom snaga. Čini se, da se civilno stanovništvo delimično, u zapadnom delu blagovremeno povuklo.”¹⁰⁴

Stanovništvo je u međuvremenu naučilo šta ga očekuje dolaskom Vermahta i izbeglo je pred Hinghoferovim trupama. Kada je poduhvat 15. 10. 1941. završen, vojnički neuspeh je bio potvrđen:

„Konačan rezultat čišćenja planine Cer nije doveo do značajnog broja zarobljenika i plena. Jaki delovi neprijatelja su blagovremeno izbegli. Drugi delovi nalaze se neosporno još živi među uhapšenima i odmah su streljani.”¹⁰⁵

U poduhvatu na planini Cer 15 pripadnika divizije je poginulo a 76 ih je ranjeno. Gubici neprijatelja su označeni sa 546 poginulih. 1.081 civila ubila je divizija, a 4.295 muškaraca uhapšeno i odvedeno u koncentracioni logor Sabac.¹⁰⁶

Posle toga 342. ID, prodirala je dalje prema jugu u pravcu grada Krupnja. U svom naređenju za „akciju Krupanj” od 13. oktobra 1941. upućivao je svoje trupe, da streljaju sve vojnike i civile na koje usput naiđu.¹⁰⁷

Tog dana stiglo je u diviziju naređenje generala Bemea da sva ubistva 342. ID, budu vojnopravno obrazložena i sadrži tačna uputstva za broj egzekutiranih: „odmazda” za svakog ubijenog nemačkog vojnika u Srbiji general Berne odredio je streljanje 100 i za svakog ranjenog streljanje 50 talaca.¹⁰⁸ Tek od tog časa svakodnevna streljanja civila od 342. ID obrazložena su „merama 'kajanja'” za nemačke gubitke.” Odmah posle prispeća Bemeove „naredbe 'kajanju'” štab divizije

¹⁰³ *Isti izvor*, RH 26-342/11, Hinghoferova naredba diviziji o napadu na neprijatelja u planini Cer, 8. 10. 1941.

¹⁰⁴ *Isti izvor*, večernji izveštaj la 342. ID, Bev. Kdr. generalu u Srbiji, 10. 10. 1941.

¹⁰⁵ *Isti izvor*, dnevni izveštaj Abt. Ia342. ID, od 14/15. 10. 1941.

¹⁰⁶ *Isti izvor*, RH 26-342/14, desetodnevni izveštaj Hinghofera Bemeu 20. 10. 1941.

¹⁰⁷ *Isti izvor*, RH 26-342/11, divizijski izveštaj Hinghofera za poduhvat na Krupanj, 13. 10. 1941.

¹⁰⁸ *Isti izvor*, RH 26-104/14, naređenje Bemea od 10. 10. 1941.

uputio je radio-poruku borbenim jedinicama koja je sadržala novo obrazloženje za masovna ubistva civilnog stanovništva:

„Civilne zarobljenike streljati kao odmazdu za nemačke gubitke s objavom razloga.“¹⁰⁹

Pre podne 15. oktobra 1941. odaslate su sledeće radio-poruke regimentima divizije s konkretnim naređenjima za streljanje. Tako je primio JR. 699. naređenje:

„Svi uhapšeni u crkvi u Prnjavoru predviđeni su za streljanje uz prethodnu objavu proglasa. Po mogućstvu preostalo stanovništvo dovesti da budu prisutni streljanju.“¹¹⁰

U dnevnom izveštaju 342. ID, sastavljenom iste večeri stajala je nova tačka „odmazda“:

„Zbog sopstvenih gubitaka izvršeno je 400 streljanja. Preostalo je još 1.900. Prilikom 400 streljanih radilo se o ljudima koji su bili zarobljeni u borbama kod Draginaca. Ostatak danas zarobljenih dobrovoljno su se stavili pod zaštitu nemačkog Vermahta za odvođenje u koncentracioni logor.“¹¹¹

U internom izveštaju Vermahta vojnog arhivara vrhovnog komandanta za Jugoistok o Hinghoferovoj „Akciji Krupanj“ stoji:

„20. oktobra 342. ID je, u pohodu na Krupanj, uz neznatan otpor neprijatelja, zauzela to mesto. Usled dejstva 342. ID, ustanici su pretrpeli slom i povukli se južno od Jadra ne pružajući više pažnje vredan otpor i sa svojom glavninom povukli se iz predela Krupnja prema jugu i jugozapadu.

Prilikom ovog poduhvata, zaplenjeni su top i dva MG. Gubici 342. ID, iznosili su 10 mrtvih i 44 ranjena. Kao gubitak Srba navedena je velika brojka od 1.800 (ubijenih).“¹¹²

Imajući na umu neznatan otpor neprijatelja, ova brojka ubijenih čini se neobično velikom čak i arhivaru, očigledno nimalo sklonom nežnosti.

Oni muškarci koji nisu odmah ubijeni, bili su dovedeni u koncentracioni logor Sabac. Suprotno izveštaju Hinghofera odvođenje tamo ni u kom slučaju nije dobrovoljno sprovedeno. Hinghofer je u svakom mestu dao da se objavi, da svi muškarci između 15 i 60 godina ima da se skupe kod predsednika svoje opštine i moraju da se stave na raspolaganje diviziji. Hinghofer, mudro, nije u svim objavama naveo, da će njihova sudbina biti upućivanje u koncentracioni logor Sabac:

„Za nepridržavanje ovog naloga biće primenjene najstrože mere odmazde. Mesta, u kojima stanovništvo, ili njegov deo, pruža otpor nemačkom Vermahtu ili ustanike obaveštava, daje namirnice, skriva pripadnike bande, postavlja prepreke, razara mostove i slično, ili pomaže u tome, Štuka¹¹³ će razoriti bombardovanjem bez prethodnog obaveštavanja.“

¹⁰⁹ *Isti izvor*, RH 26-342/11, radio-poruka Ia 342. ID. JR-u 698, 13. 10. 1941.

¹¹⁰ *Isti izvor*, radio-veza Ia 342. ID, JR. 699, 15. 10. 1941.

¹¹¹ *Isti izvor*, dnevni izveštaj od 14/15. 10. 1941.

¹¹² *Isti izvor*, RH 19 XI/81. suzbijanje pokreta ustanika u prostoru Jugoistoka, deo 1, str. 56.

¹¹³ *Isti izvor*, RW 40/20, obaveštenje Hinghofera, bez datuma.

Ukupno je Hinghoferova divizija u prve četiri nedelje svog dejstva u Srbiji ubila 4.408 civila a 25.735 uputila u koncentracioni logor Sabac. Gubici divizije iznosili su 26 mrtvih i 120 ranjenih.¹¹⁴

Osim toga što su raseljeni čitavi predeli usled ubistava, proterivanja i zarobljavanja stanovništva, general Berne je naložio privredno izrabljivanje tog prostora. Već početkom kaznene akcije naredio je ciljanu i sveobuhvatnu privrednu pljačku tog prostora:

„Snabdevanje domovine i okupacionih trupa nalaže plansku mogućnost oduzimanja prirodnih dobara prostora u okuci Save-Drine kao jedog od najbogatijih predela Srbije. Otud mora izostati svako besmisleno uništavanje stoke, konja, žitarica i stočne hrane, kao i ostalih privrednih dobara.”¹¹⁵

Po naređenju komandira, čete trupe su smele za održavanje borbene snage tokom akcije da sprovode poželjna rekviriranja.¹¹⁶ Ono što je tada od privrednih dobara još preostalo, trebalo je pod rukovodstvom vojne uprave prepustiti da folksdojčeri to odnesu:

„a) Povratak folksdojčera označenih trakama na ruci - za brigu o stoci i konjima.

b) Za odvođenje priplodne stoke i skladištenih žitarica. Odabiranje konja sposobnih za korišćenje u ratu od Vermahta.

c) Berba i odvoženje ubranog kukuruza, sklanjanje hrane, odvoženje stoke za klanje.

d) Pripreme za jesen, pražnjenje ostalih privrednih dobara i odvoženje životinja za vuču.”¹¹⁷

Iz hrvatskih krajeva Srema pristiglo je nekih 1.000 folksdojčera, koji su pravno i disciplinski stavljeni pod 342. ID. General Hinghofer je nemačkim radnim komandama nedvosmisleno ukazao na njihov zadatak u okviru nemačkog Vermahta:

„Očekujem da su pripadnici radnih komandi svesni časti da se nalaze u okviru pobedonosnog Vermahta velikog nemačkog Rajha, najvećeg i najboljeg Vermahta sveta, i korisno će služiti, i da su folksdojčeri u potpunosti svesni svojih obaveza i da će se, čuvati u potpunosti, kažnjivih postupaka pa i disciplinskih prestupa.”¹¹⁸

¹¹⁴ Brojke proizlaze iz izveštaja sastavljenog o dejstvu 342. ID. u trouglu Sava-Drina, planine Cer, u „Akciji Krupanj.” Kao i uvek, uzete su u obzir brojke sa nemačke strane. Broj ubijenih civila dat je po saopštenju s najmanjim brojem, koji je, u stvari, bio najverovatnije veći. U zvaničnim jugoslovenskim izvornim zbirkama o istoriji jugoslovenskog Narodnooslobodilačkog rata (Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda) brojke 3.590 (za ubijene taoce od 342. ID. do sredine novembra 1941. i borci otpora) odnosno 21.875 (za dovedene u koncentracioni logor Sabac) sa sigurnošću suviše su niske (Zbornik I, sv. 1, str. 596).

¹¹⁵ BA-MA, RH 24-342/104, odeljenje lb 342. ID. štampano uputstvo za privredno korišćenje područja između Save i Drine, 29. 9. 1941.

¹¹⁶ *Isti izvor.*

¹¹⁷ *Isti izvor*, ovo naređenje je 2. 10. 1941. utoliko izmenjeno što zaostalo stanovništvo nesposobno za borbu ostalo u predelu akcije treba pod komandom jedinica 750 IR i nekih 1.000 iz Banata dovedenih folksdojčera da sprovedu skupljanje i odvođenje privrednih dobara (*isti izvor*, RH 26-342/105, Abt. Ib 342. ID, 2. 10. 1941).

¹¹⁸ *Isti izvor*, RH 26-342/11, uputstvo pripadnicima folksdojčerskoj radnoj komandi iz Hrvatske, 14. 10. 1941.

Iz uputstva austrijskog vojnika Hinghofera folksdojčerima nije teško zaključiti da on ističe sopstveni ponos da je i sam deo „najvećeg i najboljeg Vermahta” - čast, koju je Hinghofer posebno cenio učešćem u ovom poduhvatu.

U nastavku događaja pod vodstvom i nadzorom 750. IR ženski deo stanovništva i deo zatvorenika iz koncentracionog logora Sabac dovedeni su na poljoprivredni prinudni rad:

„Ovi zatvorenici su u malim grupama (od desetak ljudi i pod stražom dva čuvara) tako uključeni u rad da se izbegnu saosećanja stanovništva i da se bekstvo lako može sprečiti. Pri pokušaju bekstva bez prethodnog upozorenja upotrebiti vatreno oružje.”¹¹⁹

Žene i zatvorenici su prinudeni da sopstvenu stoku obezbede, da donesu svoju žetvu i potom da posmatraju kako Vermaht odvozi sav njihov imetak. Po završetku žetve transportovane su „stoka i zalihe” (zaprežnim kolonama divizije i kolonama kamiona) koristeći ponovo osposobljenu železničku liniju Sabac-Loznica.¹²⁰

Pri poduhvatu, u okuci Sava-Drina i u planini Cer 342. ID, rekvirirala je 1.505 goveda, 2.521 ovca, 1.402 svinje i 600 centi žita, i veliki deo transportovala za Beograd.¹²¹ Osim toga Hoh. Kdo. LXV general Berne predložio je da se stanovništvo prisili tokom zime da iskrči 600 metara širok pojas s obe strane puteva i železnice, a uz to da se zabrani da se na proleće na iskrčenoj površini nešto zaseje.¹²² Time bi trebalo da budu otežani napadi na trupe i vozila na putevima i na železnici.

7. Koncentracioni logor u Šapcu

Blagovremenim bekstvom stanovništva pri akcijama na planini Cer, diviziji je u ruke palo bitno manje civila koji su mogli da budu odvedeni u koncentracioni logor Sabac, nego prilikom akcije u okuci Sava-Drina. Uprkos tome postojala je opasnost da provizorni logor bude pretrpan. U oktobru 1941. bio je sa 15.000 do 20.000 ljudi uveliko prepunjen.

Nakon toga što je 342. ID podigla koncentracioni logor Sabac, predat je vojnoj upravi. Stražu zatvorenika obavljala je 1. četa policijskog rezervnog bataljona 64 i 4. i 6. četa 750. IR 718. ID.¹²³

Specijalni odred SD.¹²⁴ saslušavao je zatvorenike u baraci kasarne. U tu baraku bili su saterani i oni zatvorenici u zatvoreničkim ćelijama, koji su bili osobito sumnjivi kao partizani.

¹¹⁹ *Isti izvor*, RH 26-342/105, Qu. Abt. Bev. Kdr. generala u Srbiji, predmet: privredno korišćenje Sava-Drina okuke, 2. 10. 1941.

¹²⁰ *Isti izvor*, Qu. Abt. 342. ID, 2. 10. 1941.

¹²¹ Zbirni brojevi iz *istog izvora*, RH 24-18/213, desetodnevni izveštaj Qu. Abt. 342. ID, 9. 10. 1941. i RH 26-342/14, desetodnevni izveštaj Hinghofera od 20. 10. 1941.

¹²² *Isti izvor*, RH 24-30/274, dopis Hoh. Kdo. LXV Bev. Kdr. generalu u Srbiji, 17. 10. 1941.

¹²³ *Isti izvor*, RH 26-342/102, KTB Qu. Abt. 342. ID, 4. 10. 1941.

¹²⁴ Glišić, *Concentration Camps in Serbia (1941-1944)*, str. 709.

Na desetine njih bilo je nagurano u male prostorije, tako da nije bilo dovoljno mesta za sedenje, a kamoli za ležanje.¹²⁵ Zbog nedostatka mesta nisu svi zatvorenici mogli da budu smešteni u barake kasarne. Veliki broj zatvorenika, bio je sakupljen po mestu stanovanja pod vedrim nebom, ograđeni bodljikavom žicom.¹²⁶ Zatvorenici su dobijali dnevno 200 g hleba i jednom nedeljno 200 g mesa.¹²⁷

Dnevno, 342. ID, je u prošeku, do sredine oktobra 1941. odvodila nekih 1.000 civila u koncentracioni logor Sabac. Pretrpanost kasarne i smeštaj većine zatvorenika pod vedrim nebom, predstavljali su sigurnosni rizik za trajni boravak, a njihovo obezbeđenje nisu garantovale obe čete 718. ID i jedna policijska četa.

Zaista, noću između 1. i 2. oktobra 1941. grupa od nekih 100 partizana napala je kasarnu. Kako iz grada tako i iz obližnje šume otvorena je vatra na kasarnu. Napad je odbijen pod vodstvom austrijskog majora Faningera komandanta bataljona 750. IR. Posle ovog vatrenog okršaja Faninger je predložio skoro pražnjenje logora:

„Neosporno, to budi sumnju da je komuna imala na umu zarobljenički logor. Komune nisu htele (sic!) ništa drugo, nego da izazovuj>ometnju u zarobljeničkom logoru i oslobode zarobljenike. Zarobljenici su iz Sapca i njegove (sic!) najbiže okoline. Stoga je potrebno da se zarobljenički logor najhitnije isprazni. Pre toga u Sapcu neće biti mira i napadi će se sigurno ponoviti, ako do čišćenja ne dođe.“¹²⁸

Ovo shvatanje je delio i general Berne. Već sledećeg dana Berne je zatražio od komandanta Vermahta za Jugoistok odvođenje zatvorenih civila kao ratnih zarobljenika za Nemačku.¹²⁹ S obzirom na to da Berne nije odmah dobio odgovor, dva dana kasnije uputio je radio-poruku lično komandantu Vermahta Listu:

„Na osnovu mog iskustva tražim ponovo proterivanje zarobljenika u Rajh ili u neki drugi izgrađeni zarobljenički logor, dok god u Srbiji ne bude na raspolaganju dovoljno okupacionih trupa da bi se održavao mir u zaleđu operativnih divizija.“¹³⁰

Međutim, Bemeov zahtev List je odbio.¹³¹ Time je Beme suočen sa neprijatnim posledicama svojih „akcija čišćenja.“ Jedina garancija za očuvanje mira u području raseljenog stanovništva sastoji se u tome da se zarobljenom civilnom stanovništvu ne dozvoli da se vrati opet u svoja mesta stanovanja. U zarobljenički logor, upućene SD trupe, imale su zadatak da saslušaju zatvorenike sa ciljem da među ljudima pronađu partizane i da ih streljaju a da se „elementi sumnjivi kao partizani“ dalje interniraju.

Ostali koji su uvršteni kao „miroljubivi“ zarobljenici trebalo je da budu ponovo otpušteni, posle utvrđivanja ličnih podataka.

¹²⁵ Isti izvor.

¹²⁶ BA-MA, RH 24-18/213, Qu. Abt. kod Bev. Kdr. generala u Srbiji, 29. 10. 1941.

¹²⁷ Isti izvor, RH 26-342/8, Qu. Abt. kod Bev. Kdr. generala u Srbiji, 27. 9. 1941.

¹²⁸ Isti izvor, RH 26-342/26, jutarnji izveštaj od 2. 10. 1941.

¹²⁹ Isti izvor, RH 24-18/87, KTB la XVIII AK, 3. 10. 1941.

¹³⁰ Isti izvor, radio-poruka od 5. 10. 1941.

¹³¹ Isti izvor RH 26-342/8, KTB upis, 7. 10. 1941.

Ako se ima na umu to da je Berne pošao od toga da je celokupno stanovništvo učestvovalo u ustanku, ovaj tok događaja već je sam po sebi bio protivrečan. Tome valja dodati to da okupaciona vlast na ovom području nije raspolagala ni zadovoljavajućim brojem doušnika, a niti poverljivim lokalnim srpskim kolaborantskim vlastima, što je uslov bez kojeg se ovaj postupak ne može ni zamisliti: u akciji čišćenja područja zatečeni srpski činovnici i organi egzekutive ubijeni su odmah po Hinghoferovom naređenju. Zadatak da saslušaju više od 20.000 ljudi zbog „sumnje da su partizani“ i da to provere, prevazilazilo je snage SD ljudstva i policijske čete. Do 20. oktobra 1941. SD je otpustio od 22.658 zatvorenika u koncentracionom logoru Šabac njih 5.004.¹³² U pismu Bemeu, Hinghofer je oštro kritikovao otpuštanja. On je sebe posmatrao kroz rezultate svog rada:

„U akciji čišćenja Mačve (trougao Sava-Drina - W. M.) od ustanika - pretežno od komunističkih bandi - divizija je shodno naređenju, muškarce od 14 do 70 godina odvela u koncentracioni logor. Tom merom je oslobođeno zaleđe trupa u nadiranju i time njihovo napredovanje olakšano. [...] Daje stvarno među stanovništvom preostalo mnogo ustanika, dokazuje okolnost da se iz koncentracionog logora u Sapcu među privedenima moglo izdvojiti i indentifikovati odmah, prvih dana akcije čišćenja, 233 komunista i kao učesnike u banditskim borbama streljati. [...] Otpuštanjem velikog dela uhapšenog stanovništva iz koncentracionog logora, čišćenje planine Cer postalo je delom neefikasno, jer u mestima na reci severnog dela Cer planine ustanici su lako mogli da se izmešaju sa stanovništvom. Stvarno, kao što proizlazi iz mnogih podataka, jedan još neodređeni, ali sigurno veći broj pripadnika bandi, delom naoružanih, ponovo se vratio u svoja mesta u Mačvi. [...] Sa sigurnošću se može pretpostaviti da će otpuštanje velikog broja uhapšenog stanovništva iz koncentracionog logora, bitno doprineti razbuktavanju ustaničkog pokreta u Mačvi posle odlaska divizije za angažovanje u novim područjima.“¹³³

Hinghophera su manje brinula ubistva civila u koncentracionom logoru Šabac nego otpuštanja iz logora. Hinghoferov, s ponosom poslat, izveštaj o egzekuciji 233 navodnih partizana iz koncentracionog logora Šabac već prvih dana, predstavljao je početak akcija streljanja zatočenika u logoru. Kao šef vojne uprave Turner je izvestio komandujućeg generala Bemea daje do 20. oktobra 1941. bilo streljano nekih 1.000 zatočenika koncentracionog logora.¹³⁴

Egzekucije nisu vršili pripadnici Vermahta nego pripadnici zaduženi za upravu i za stražu 1. čete policijskog rezervnog bataljona 64. Pripadnik policijske čete Albert N. dao je u toku istražnog postupka protiv pripadnika njegovog bataljona vernu sliku o logorskoj situaciji u Šapcu:

¹³² *Isti izvor*, RH 24-18/87, desetodnevni izveštaj Bemea komandantu Vermahta Jugoistoka, 20. 10. 1941.

O otpuštanju iz koncentracionog logora Šabac odlučivao je SD (*isti izvor*, RH 24-342/11, telegram Bev. Kdr. generalu u Srbiji, Qu. abt. 7. 10. 1941).

¹³³ *Isti izvor*, RW 40/20, Hinghofer Bemeu, 15. 10. 1941.

¹³⁴ *Isti izvor*, RH 24-18/213, izveštaj Turnera o stanju logora u Sapcu, 20. 10. 1941.

„Negde krajem septembra 1941. došao sam sa 1. četom u Šabac. Tu se nalazio veliki sabirni logor a naša četa gaje čuvala. Po mojoj oceni tu se nalazilo prosečno oko 20.000 ljudi. [...] Ovi ljudi nalazili su se pod vedrim nebom, dok je naša četa bila smeštena u zgradi nalik na kasarnu. Osim nas u logoru nalazio se srpski i nemački SD. Koliko još mogu da se sećam zatočeniци logora međusobno su se potkazivali, da su partizani. Ovako potkazane osobe saslušavao je SD i pod stražom su smešteni u jednu zgradu. [...] U sobama zgrade obične veličine bilo je povremeno zatvoreno do 100 lica. Po mom sećanju posredi su bile tri prostorije tako da su ljudi razdvajani već prema opterećenosti. U jednoj prostoriji nalazili su se, s vremena na vreme, kandidati smrti.“¹³⁵

Iz iskaza više svedoka pripadnika čete proizlazi kako su nastajala ova „dobrovoljna potkazivanja“:

„Ceo logor sastojao se iz mnogo grupa koje su povremeno predstavljale stanovništvo jednog mesta. Na srpskom jeziku bi preko zvučnika, s vremena na vreme, pozivali zatočeničike da se skupe pred komandanturom. Zapazio sam da predsednik mesta određene grupe povremeno ulazi u zgradu. Onda bi stao iza zavese zatvorenog prozora i njegovi meštani su tada morali pojedinačno da pristupe i skinu kape. Kucanjem na prozorsko okno predsednik mesta je tada odlučivao o tome da li dotični može da se udalji desno ili levo. Ovako izvršenim odabirom osobe iz negativno ocenjene grupe potom ih je saslušao srpski SD. Ti ljudi su zatim, povremeno, posle nekih osam dana streljani.“¹³⁶

Vodnik Bruno St. je opisivao metode saslušavanja SD:

„Bilo je tako daje povremeno jedan vod čete obavljao isključivo stražarsku dužnost i mi vodnici, tj. U. M. i ja, naizmenično smo komandovali stražom. U stvari, zapravo je četna komora uzela u ruke upravu nad logorom. Nekoliko dana posle našeg dolaska došao je tada oberšturbannfirer* iz Beograda i objasnio nam daje odgovoran za političko rukovođenje logorom. Nekako u isto vreme stigli su SD i srpska tajna policija, koji su tada ispitivali ko je bio partizan ili neprijatelj nemačkog Vermahta. [...] Odmah po dolasku počeli su sa ispitivanjem ljudstva i iz logora izdvojili one osobe koje su im se činile sumnjivim u posebne barake, gde su bili „obrađivani.“ U tome su učestvovali kako Srbi tako i SD u značajnoj meri sastavljen od folksdojčera. [...] Ovi ljudi su na životinjski način saslušavali zatvorenike, pri čemu su ih tukli i do krvi zlostavljali. [...] Ja sam hteo iz sopstvenog interesovanja (sic!) da saznam šta se tamo odigrava. Zbog toga sam jednog dana posmatrao metode ispitivanja. Otuda znam da su goveđim žilama tukli ljude po rukama ili po udovima tela, ali i malim štapovima neprekidno udarali po glavi da bi dali izjave koje su vodile do priznavanja kažnjivog dela. Ali, nisu primenjivane samo ovakve metode, nego je bilo i vezanih ljudi i do krvi prebijenih. Onaj koji od ovih prebijanja nije više bio sposoban za saslušavanje i krvario je iz mnogo rana, jednostavno je izbačen pred vrata, gde je neki od islednika,

¹³⁵ ZStL, 503 AR 12/62, prilog dokumentu, saslušanje Alberta N.

¹³⁶ *Isti izvor*, prilog aktu za sv. 4, saslušanje Hermana K.

*Oberšturbannfirer (Obersturbannführer), SS čin, u redovnoj vojsci odgovara čin potporučnika.

bio Srbin, bio folksdojčerski SD pripadnik, iz nekakve samilosti ubijao teško povredeno metkom u glavu."¹³⁷

One zatvorenike koji su preživeli saslušanje posle malo vremena streljao je egzekucionni odred 1. čete:

„Kandidati smrti su bili stavljeni na kamione jer streljanja nisu obavljena u logoru. Svaki put kod ovih streljanja dva voda čete morali su da ih prate, dok je jedan vod ostao u logoru kao straža. Koliko još mogu da se setim, ovakva streljanja bila su dva-tri puta u mesecu. Broj lica za streljanje kretao se između 20 i 50.¹³⁸ Odvođenje je vršeno stranim prevoznim sredstvima. Streljački odred polazio je odvojeno. [...] Streljanja su obavljena tako što su delikventi stajali sa leđima okrenutim streljačkom odredom. Morala su dva strelca da pucaju u jednog kandidata smrti. Lekar koji je bio prisutan, ustanovio bi smrt. Naši vodnici su imali zadatak da streljanima iz nekakve samilosti pucaju u potiljak. Potom su civili¹³⁹ ubijene uklanjali u prethodno iskopane jame. Ja sam više puta učestvovao u ovim streljanjima, koliko puta ukupno, danas ne mogu da kažem. Moje učešće nije bilo dobrovoljno, nego svaki put po naređenju šefa čete iz četnog sastava. Za nas su partizani bili delikventi koji su streljani po važećem ratnom zakonu."¹⁴⁰

1. četa policijskog rezervnog bataljona 64. ubila je u koncentracionom logoru Sabac oko 1.000 ljudi. U istom vremenskom periodu Hinghoferova divizija u svojoj „akciji čišćenja“ streljala je preko 2.200 civila koji nisu ubijeni u borbi nego ih je ubio egzekucionni odred divizije.¹⁴¹

8. Partizanski prepad kod Topole

Kada je general Berne sredinom septembra 1941. stigao u Beograd, rezervni policijski bataljon 64 i SD, tek što su ubili stotine jevrejskih muškaraca. Do tada su ubistva Jevreja obavljena uz znanje i saglasnost komandanta Vermahta, Sredera i Dankelmana. Izbor predviđenih za streljanje vršili su šef vojne uprave Turner i posebna grupa Fuks koji su određivali i streljačke odrede sastavljene iz pripadnika policije i SD. Jedinice Vermahta do tada nisu aktivno učestvovala u ubijanju Jevreja.

Kaznene ekspedicije koje je Berne smesta uveo, nisu odmah mogle vojnom snagom da slome srpski otpor. Krajem septembra Berne je bio prinuđen da gradove Užice i Čačak isprazni od nemačkih trupa; time su partizani i četnici sebi izborili pristup fabrikama oružja u oba grada. Borbena dejstva su neposredno posle

¹³⁷ *Isti izvor*, prilog dokumentu za sv. 3, saslušanje Bruna V.

¹³⁸ Podaci, kao i broj egzekucija, a i broj streljanih bitno se menjao. Drugi pripadnici čete govore o egzekucijama od po 60 do 80 žrtava nedeljno.

¹³⁹ Prema izjavi pripadnika čete Willy H. streljane Rome iz logora Šabac bacali su u iskopane jame i zatrpali (ZStL, 503 AR 12/62, u aktima za sv. 4, zabeleška Vili H.).

¹⁴⁰ *Isti izvor*, prilog aktima za sv. 4, za zabelešku Alberta N.

¹⁴¹ Broj ubijenih u vremenu 21. 9- 15. 11. 1941. od 342. ID „žrtve odmazde“ iznosio je 2.685. Pri svom gubitku od 32 mrtva i 127 ranjena ovo znači da, prema Bemeovom „1:100 ključu“ još je izostalo 5.960 streljanih, jer to nije moglo da se sprovede, s obzirom na to što su taoci već odvedeni u koncentracioni logor Sabac (BA-MA, RH 26-342/16, Ia, obaveštenje stanja od 15. 11. 1941. uključivši streljanja, hapšenja talaca i o postupcima odmazde u vremenu od 21. 9-15. 11. 1941).

dolaska Bemea u Srbiju dostigla novi vrhunac: između 4. i 17. oktobra 1941. registrovano je 13 napada na nemačke trupe, pri čemu su nemački gubici iznosili ukupno 70 mrtvih i 107 ranjenih.¹⁴² Ove borbe Vermahta s partizanima bile su najpogubnije 2. oktobra 1941. nekih 20 km južno od Topole.

Ujutro 1. oktobra 1941. poručnik Ler primio je, kao šef 4. čete stacionirane u Beogradu II odeljenja vezista 521 (ANR 521), nalog da sastavi jaku pratnju od pripadnika 3. i 4. čete. Trebalo je da se narednog dana probiju iz Beograda u pravcu Topole i da u tom predelu smeštene veziste, kao obično, snabdeju hranom i novom pošiljkom materijala a istovremeno da pribave obaveštenja od 717. ID da li se opet pojavila jedinica za ometanje od pripadnika 5. čete¹⁴³ koja je nestala u tom kraju.

U leto 1941. II odeljenje sastavljeno iz tri odeljenja regimente, i to 3, 4, 5, i 6. čete koje su iz Grčke prekomandovane u Srbiju da bi ponovo osposobile veze koje je pokret otpora u Srbiji sistematski razorio. Jezgro regimente došlo je zapravo iz Vestfalije, međutim, od 1939. popunjeno je regrutima iz regrutnog okruga XVII (Istočna Austrija); dodatno odeljenje vezista regimente nalazilo se u bečkoj Brajtenze kasarni. Nakon angažovanja u zaposedanju Sudetske oblasti i pohodima na Francusku i Poljsku, regimenta je učestvovala u napadu na Grčku i u borbama na Kritu. Bar polovina ljudstva ANR 521 bila je u to vreme sastavljena od Austrijanaca.¹⁴⁴

Ujutro 2. oktobra 1941. uputilo se njih 44 (10 iz 3. i 34 iz 4. čete) sa dva putnička automobila i tri kamiona iz Beograda u pravcu Topole. Za jednu pratnju bili su neuobičajeno naoružani. Pored karabina imali su osam mašinskih pištolja, četiri mitraljeza otprilike 10.000 metaka i 100 ručnih granata.¹⁴⁵ Rano po podne, kolonu vozila između Topole i Kragujevca napao je I bataljon 1. šumadijskog partizanskog odreda. Vojnici, neiskusni u borbi, nisu bili pripremljeni za borbu s odredom od nekih 150 partizana.¹⁴⁶ Tako su, ponete ručne granate bile smeštene u plombiranim sanducima. U narednoj borbi poginulo je nekoliko pripadnika Vermahta, dvojica su ostala ležeći teško povređena kraj zapaljenih vozila. Deo ljudstva prekinuo je paljbu, predao se ili je bio savladan. Uprkos pozivu vode trupe, poručnika Lera, da se prekine paljba, ostatak jedinice borio se dalje. Deset ljudi iz ovog odreda uspelo je da pobjegne i da se sakrije u kukuruzima. Ostale vo-

¹⁴² NO-dokument 3404, šefSipoiSD, izveštaj o događajima SSSR br. 119, 20. 10. 1941.

¹⁴³ Na dan 28. 9.1941. šest ljudi trupa za ometanje 5. čete/ANR 521, bili su kod Ušća upleteni u borbu s partizanima. Partizani su ili zarobili nepovredene. Trupa za potragu 717. ID našla je još samo oba vozila. Dvojicu civila kraj vozila, te trupe smesta su streljale (BA-MA, RH 24-18/166, izveštaj komandira odeljenja II/ANR 521 majora Divinjoa u odnosu na prepad komunističkih bandi na pripadnike odeljenja 6. 10. 1941).

¹⁴⁴ Obojica pripadnika 4. čete Johan Kerbler i Robert Kalivoda govore otprilike o 50% (Kerbler), odnosno 60% (Kalivoda) Austrijanaca (intervju sa Johanom Kerblerom, 11.7. 1988, intervju sa Robert Kalivodom, 18. 7. 1988).

¹⁴⁵ BA-MA, RH 20/293, izveštaj II odeljenja/ANR 521 o „Prepad na kolonu poručnika Lera kod Stragara južno od Topole“, 6. 10. 1941.

¹⁴⁶ Kao što proizlazi iz saslušanja dvojice kasnije zarobljenih partizana 3. čete I bataljona 1 šumadijskog partizanskog odreda, prilikom prepada na ANR 521 bio je uključen celokupan bataljon sastavljen iz tri čete. po 40-60 ljudi (*isti izvor*, RH 24-18/168 saslušanja Dragoslava Jovanovića i Radislava Sokolovića putem Ic- odeljenja 714. ID, 3. 11. 1941).

jnike, i povredene, zarobili su partizani i sa druma odveli preko jedne zaravni. Onda su im svučene uniforme i čizme. Partizani su izdvojili šest ljudi, među njima i desetara Herberta Kalivodu koji je govorio i srpskohrvatski, da transportuju zaplenjeni materijal i oružje. Onda su partizani, dva od zaplenjenih mitraljeza, postavili pred zarobljenike. Poručnik Ler pokušao je da pregovara s partizanima o razmeni zarobljenika:

„Ler je odgovarao na pitanja vode bandi šta bi on mogao, po povratku učiniti da se za njih (zarobljene vojnike Vermahta - W. M.) razmene komunisti zatvoreni u Beogradu. Oba vojnika sa mitraljezima, koji nisu razumeli nemački, slušali su predlog poručnika Lera koji im je prevodio njihov voda. S podrugljivim osmehom, dva vojnika reču „niks!“, kao i po mom mišljenju nagoveštavajući da će zarobljeni Srbi biti obešeni, partizani su odbili ovaj predlog poručnika Lera.“¹⁴⁷

Onda je stigao partizanski kurir i saopštio da nailazi 18 kamiona Vermahta.¹⁴⁸ Na to su partizani streljali 14 zarobljenih vojnika, među njima i dva ranjena.¹⁴⁹ Šest osoba Kalivodi grupe povelu su sa sobom kao zarobljenike. Oni su nekoliko nedelja kasnije pobjegli i vratili su se trupama.¹⁵⁰ Jedino, teško ranjen, Johan Kerbler preživeo je streljanje, tako što se pravio mrtav.

Jedinica vezista je radio-vezom javila o prepadu. Smesta je jedan odred za potragu od 155 ljudi upućen na mesto borbe. Komandant je izveštavao s mesta događaja:

¹⁴⁷ *Isti izvor*, H 20/293, saslušanja desetara Johana Kerblera, 8. 10. 1941. Partizani su znali da više instance Vermahta u Srbiji odbijaju da ih priznaju kao suparnike i priznaju im status ratnih zarobljenika. Nasuprot tome, partizani i četnici su se u odnosu na postupak ratnih zarobljenika, sve do ovog časa, pridržavali ratnih zakona. Kao što proizlazi iz brojnih izveštaja iz zarobljeničtva pobjeglih ili od partizana ili četnika otpuštenih pripadnika Vermahta, s njima se postupalo još i za vreme „kaznene ekspedicije“ generala Bemea kao sa ratnim zarobljenicima, lako su partizanske i četničke jedinice bile stalno mobilne, one su zarobljenike vodile sa sobom i ranjene lečili u svojim pokretnim bolnicama. „Četnici su u Loznici sa zarobljenim i ranjenim nemačkim vojnicima postupali dobro“ (*isti izvor*, RH 26-18/166, odnosi se: Stanje u prostoru Sabac, Bev. Kom. general u Srbiji, Ic, 24. 9. 1941). *Isto* - „Tokom dosadašnjih akcija moglo se osloboditi tridesetak zarobljenika. [...] U Krupnju nalazilo se 200-300 zarobljenika koji su prema novijim vestima bili odvedeni prema jugu. Postupak je bio kao i ranije dobar. U jednom slučaju saopšteno je o kažnjavanju batinjanjem“ (*isti izvor*, RH 24-18/167, odnosi se na neprijateljski izveštaj, 342. ID, Ic, 17. 10. 1941). 342. ID, sastavila je ovaj izveštaj o nemačkim zarobljenicima u Krupnju pet dana posle toga što su dva bataljona 342. ID, sa sledećim naređenjem umarširala u grad: „Krupanj ima da se opkoli, zatečeni da se streljaju, mesto da se spali“ (*isti izvor*, RW 40/20, Bev. Kom. general u Srbiji Ia 342. ID, 12. 10. 1941). Nasuprot tome, Vermaht nije imao zarobljenike, nego u principu streljane sve zarobljene u borbi ili samo zatečene sa oružjem u ruci. Isto tako civile, koji su važili kao „sumnjivi za partizane“, Vermaht je streljao.

¹⁴⁸ *Isti izvor*, RH 24—18/169; zapisničko saslušanje Kalivode, Gepperta i Kodrasa, 21. 11. 1941.

¹⁴⁹ *Isti izvor*, RH 26-104/14, izveštaj komande za potrage 724. IR 704. ID, 3. 10. 1941. To je bilo prvi put da su partizani streljali pripadnike Vermahta. Izgleda verovatno daje streljanje bilo reakcija na tekuću dvonedeljnu „kaznenu akciju“ generala Bemea. Kalivoda misli da su blagovremene zaštite od nastupajućih jedinica Vermahta, partizani imali samo mogućnost da vojnike oslobode ili streljaju. Da povedu ranjene stajalo bi mnogo vremena (intrevju s Robertom Kalivodom), 18. 7. 1988.

¹⁵⁰ BA-MA, RH 24-18/169, zapisničko saslušanje Kalivode, Gepperta i Kodrasa, 21. 11. 1941. Sva trojica su bili Austrijanci.

„Leševi bili su delom osakaćeni, lobanje razbijene, noge rasečene, lice unakaženo. [...] Leševi su na moje naređenje zarobljeni Srbi (seljaci koji su slučajno prolazili - W. M.) odneli do naših kola. Srbi su bili uhapšeni kao taoci. Pri zaustavljanju kolone iskršlo je iznenada 19 seljačkih vozila iza naše kolone. Radi osiguranja i zaštite od iznenađenja, vozači su morali da budu uhapšeni. Posle postavljanja straže i osiguranja, dao sam da se streljaju svi Srbi, osim tri maloletnika"¹⁵¹ - ukupno 26 ljudi.¹⁵²

Trupe Vermahta zabeležile su 22 mrtva (20 iz 4. i 2 iz 3. čete) i tri ranjena iz 4. čete; 10 vojnika je nestalo, 10 pripadnika jedinice ostali su tiepovređeni.¹⁵³ Najmanje trojica mrtvih i dvojica ranjenih bili su Austrijanci.¹⁵⁴

Posle prenosa leševa u Beograd, 4. oktobra 1941. izvršeno je sudsko-medicinsko ispitivanje. O rezultatu obdukcije već su narednog dana obavešteni viši komandni štabovi u Srbiji i AOK 12 u Grčkoj:

„Rasporedi vaćima.

Na osnovu telefonskog izveštaja 714. divizije i pismenog izveštaja 4/ANR 521. [...] o osakaćivanju zarobljenika odeljenje je naredilo lekarski pregled od odeljenjskog lekara u prisustvu poručnika Lokemana. Zatim, pozvan je fotograf propagadnog odeljenja Srbije, da bi fotografijama obeležio stanje leševa i ranjenika. Prema nalazu odeljenjskog lekara nisu sa sigurnošću izvršena sakaćenja ili zlostavljanja. Odeljenje je predalo priloženi nalaz ispitivanja 22 poginula. [...] Fotografije su neposredno zatražene od AOK 12 Ic 714. ID, vojnog zapovednika u Srbiji i odmah podnesene opunomoćenom komandujućem generalu (Bemeu).

Raspoređivać: AOK 12, zapovednik Srbije viša komanda LXV, opunomoćeni komandujući general XVIII AK, Ic 714. ID, ANR 521."¹⁵⁵

Iako su, dakle, nadleštva u štabovima, znala da partizani nisu osakatili ubijene vojnike, ljudstvu namerno nije objašnjena ova činjenica. Navodna sakaćenja došla su generalu Bemeu kao poručena. U istoj toj nedelji dve jedinice Vermaht trupe predale su se brojčano nadmoćnim partizanskim i četničkim jedinicama koje su ih zarobile. Bemea je razgnevio ovaj „nevojnički" postupak, koji je učinio apsurdnim njegovu kaznenu ekspediciju. U naređenju koje je moralo da se dostavi u najkraćem vremenu na znanje svim trupama, zabranio je svako pregovaranje o predaji; pregovori o predaji koji bi se vodili, predstavljali bi „nedostojan postupak za nemačkog vojnika":

„Načinjena je veoma ozbiljna greška što se sa ustanicima pregovaralo. Trupe su obećanjem „časnog povlaćenja" obmanute, umesto da su se branile do poslednjeg metka. Na osnovu ovog slućaja naređujem:

1) Sa ustanicima ne voditi pregovore.

¹⁵¹ *Isti izvor*, RH 26-104/14, izveštaj istražne komande 724. IR 704. ID, 3. 10. 1941.

¹⁵² *Isti izvor*, RH 26-104/15, izveštaj 724. regimente, 704. i 717. ID, 16. 10. 1941. i RH 26-117/3, ocene akcija 717. ID, izveštaj od 3. 10. 1941. Kerbler govori u svom saslušanju 8.10.1941. o streljanju 14 srpskih civila (*isti izvor*, RH 24-18/166) u intervjuu pozvanom da govori o tome, Kerbler se nije mogao više setiti streljanja civila.

¹⁵³ Podaci su izračunati na osnovu navoda izveštaja II/ANR 521 od 6. 10. 1941 (*isti izvor*, H 20/293).

¹⁵⁴ Navodi Johana Kerblera, intervju od 18. 7. 1988.

¹⁵⁵ BA-MA, H 20/293, II/ANR 521 major Divinjo. 5. 10. 1941.

2) Parlamentarci ustanika ne uživaju zaštitu, parlamentarcima regularnih trupa to se mora priznati. Ako se pojave pregovarači pre nego što počnu borbe, ima da se uhapsu i da se kao odmetnici osude. Ukoliko se pojave pregovarači tokom borbe ili posle nje, odmah da se na njih otvori vatra."¹⁵⁶

Ova naredba Bemea imala je za posledicu daje vojnicima Vermahta koji su pobjegli iz zarobljeništva ili su oslobođeni, zbog „kukavičluka pred neprijateljem“ preti izvođenjem pred ratni sud.¹⁵⁷

U pozadini ove, za vojnike, u krajnjoj liniji samoubilačke naredbe, postaje razumljiv psihološki značaj ove „legende o sakaćenju.“ Berne je mogao biti siguran u to da bi korišćenjem ovog ljudskog straha mogao da postigne svoj cilj: konačno, bilo je dičnije umreti s poslednjim metkom, nego posle predaje biti osakaćen u svojoj muškosti.

Još je 4. oktobra 1941. Berne izdao naredbu kojom je započeta likvidacija Jevreja muškaraca i Roma u Srbiji u vidu masovnih egzekucija od Vermahta:

„2.10. prilikom prepada na jedinice armijske regimente vezista između Beograda i Obrenovca 21 vojnika¹⁵⁸ ubile su, mučki, komunističke bande, na bes-tijalan način. Kao represaliju i odmazdu odmah streljati za svakog ubijenog nemačkog vojnika 100 srpskih zatvorenika. Sef vojne uprave umoljava se da se odredi 2.100 zatvorenika u koncentracionom logoru Sabac i Beograd (pretežno Jevreja i komunista) i da odredi mesto, vreme, kao i mesta za sahranjivanje.

Streljački odred odabrati iz 342. divizije (za koncentracioni logor Sabac) i odeljenja vezista korpusa 449 (za koncentracioni logor Beograd). Oni treba da se zatraže od šefa vojne uprave putem komandujućeg generala u Srbiji. Sef vojne uprave se umoljava, da upravu logora uputi da se zatvorenicima saopšti razlog streljanja."¹⁵⁹

Ovom naredbom Berne je uveo sa više aspekata novu fazu svoje kaznene ekspedicije. Samo u ovoj „akciji streljanja talaca“ trebalo je da okupator ubije više ljudi nego od aprila do septembra 1941. u celoj Srbiji.

Da bi se sprovedo streljanje 2.100 ljudi, kapacitet ljudstva koje je sprovodilo „egzekuciju talaca“ SD trupe i policije, bio je nedovoljan. Zbog toga je Berne streljanja morao da organizuje efikasnije i ekspeditivnije: streljanja je trebalo da sprovede ljudstvo iz onih jedinica Vermahta koje su i same pretrpele gubitke.

¹⁵⁶ *Isti izvor*, RH 26-104/15, naredba Bemea koja se odnosi na pregovore s ustanicima, 8. 10. 1941.

¹⁵⁷ Johan Kerbler, koji je ležao sa nekoliko teških rana od vatrenog oružja u pokretnoj bolnici, bio je dan posle svog dovođenja saslušan od štabskih oficira. Oni su hteli da saznaju da li se može na osnovu onog što se dogodilo pokrenuti protiv njega istraga pred ratnim sudom. Propagandna četa „S“ pokušala je da nagovori Kerblera da priča trupama „propagandu užasa“ što je Kerbler odbio. Kerbler ni kod saslušanja 1941. ni kod intervjua godine 1988. nije govorio o sakaćenjima u borbi kod Topole. (Intervju sa Johanom Kerblerom 11.7. 1988.) Isto tako izvestio je iz zarobljeništva pobjegli Robert Kalivoda, da se bojao da bi mogao doći pred ratni sud (intervju s Robertom Kalivodom, 18. 7. 1988).

¹⁵⁸ Teško ranjeni vojnik bio je u međuvremenu umro tako da se gubitak popeo na 22 mrtva. U kasnijoj „kvoti za odmazdu“ pošlo se od konačnog broja mrtvih.

BA-MA, RH 24—18/213, usmenom radio-vezom data naredba generala Bemea konačarskom odeljenju, 4. 10. 1941.

Berne je ponudio preko svog adutanta Faulmilera 4. oktobra 1941. šefu vojne uprave, Turneru, da stavi na raspolaganje 2.100 talaca iz koncentracionog logora Sabac i koncentracionog logora Beograd za „akciju streljanja talaca“ kao „odmazdu“ za nemačke gubitke kod Topole.¹⁶⁰ Istovremeno, Berne je u svoje ime naložio svom adutantu da prenese naredbu 342. ID i odeljenju vezista korpusa 449, da se strelja 2.100 lica, pretežno Jevreja i komunista iz koncentracionog logora u Beogradu i koncentracionog logora Sabac.¹⁶¹ Rukovodiocu koncentracionog logora udarne grupe Fuksu ostao je samo zadatak da skupi lica predviđena za streljanje i da ih preda vodovima Vermahta za streljanje.

Berne je ostavio Turneru slobodne ruke da odredi tačno vreme i mesto egzekucije - ali ne i u izboru „grupe talaca“: naredio je streljanje „pretežno Jevreja i komunista.“

Time je general Berne preuzeo inicijativu za uništenje jevrejskih muškaraca u Srbiji. Nekoliko dana posle toga što je naredio da Vermaht sprovede „streljanje talaca“ kao „odmazdu“ za gubitke kod Topole, Berne je izdao naređenje svim trupama Vermahta u Srbiji koje je služilo kao formalna osnova za sledeći pokolj Vermahta nad Jevrejima, Romima i Srbima:

„1) U Srbiji je na osnovu 'balkanskog mentaliteta' i proširenosti komunističkog i prikriivenog nacionalnog ustaničkog pokreta potrebno, naredbe OKW sprovoditi u najoštrijem obliku. Brzo i bezobzirno savlađivanje srpskog ustanka prilog je koji ne treba potcenjivati za nemačku konačnu pobedu.

2) U svim mestima razmeštaja vojske u Srbiji udarnim akcijama i bez odlaganja, uhapsiti kao taoce sve komuniste i kao takve sve sumnjive muške stanovnike, sve Jevreje, jedan određeni broj nacionalistički i demokratski nastrojenih stanovnika. Taocima i stanovništvu objasniti da će pri napadima na nemačke vojnike ili na folksdojčere, taoci biti ubijeni. [...]

3) Nastupe li gubici nemačkih vojnika ili folksdojčera, teritorijalno nadležni zapovednici naniže do komandanta regimente, moraju neposredno, da naredi streljanja uhapšenih sledećim rečenicama:

a) Za svakog usmrćenog ili ubijenog nemačkog vojnika ili folksdojčera (muškarci, žene ili deca) 100 uhapšenih ili talaca.

b) Za svakog ranjenog nemačkog vojnika ili folksdojčera 50 uhapšenih ili talaca.

4) Streljanja ima da preduzmu trupe. Po mogućstvu, egzekucije ima da sprovedu delovi trupa koje su imale gubitke. (...)

5) U borbama zarobljene komuniste, u načelu, na licu mestu obesiti kao primer za zastrašivanje, ili streljati.

6) Mesta koja su morala da se zauzmu u borbi, ima da budu spaljena, a isto tako i salaši iz kojih je pucano na trupe.“¹⁶²

Ovo Bemeovo naređenje nije bilo, kako sam piše, „najstrože“ tumačenje naređenja njegovih pretpostavljenih službi (OKH, OKW, komandujući Ver-

¹⁶⁰H NOKW-dokument 192.

¹⁶¹H NOKW-dokument 1665.

¹⁶² BA-MA, RH 26-104/14, naređenje komandujućeg generala u Srbiji, 10. 10. 1941.

mahta Jugoistok), nego su ih prevazilazila dva centralna relevantna aspekta, u pogledu ratnog prava. Kajtelovo naređenje za suzbijanje „komunističkog pokreta ustanka u zauzetim oblastima“, objavljeno na dan pre Bemeovog postavljanja za komandanta u Srbiji, 16. septembra 1941, odredilo je sledeće smernice:

„Kao primerno pokajanje“ za život nemačkog vojnika mora se, uopšte uzevši, smatrati smrtna kazna, za 50-100 komunista. Način izvršenja mora da poveća zastrašujuće dejstvo.“¹⁶³

Dana 28. septembra 1941. Kajtel je svoje naređenje još proširio i na grupe talaca iz političke grupacije oko nacionalističkih i demokratsko-gradanskih krugova.¹⁶⁴ Komandujući Vermahta Jugoistok, naredio je, da se streljaju taoci iz koncentracionih logora, „za slučaj da se pojave bande u očišćenoj oblasti ili u svojim naseljima ili preduzmu bilo šta protiv Vermahta.“¹⁶⁵

Nasuprot tome, u Bemeovom naređenju nisu morali da budu za ubijanje predviđeni civili ni u političkoj, ni u geografskoj vezi s konkretnim slučajem. Berne je išao očigledno na kolektivno kažnjavanje svih srpskih muškaraca. Uz to Berne je uzeo, bez izričitog naređenja pretpostavljenih, Jevreje, neovisno od njihovog političkog opredeljenja, kao svoju „grupu talaca.“

O Jevrejima nije bilo govora ni kod Kajtela ni kod Lista.

Izveštaji i korespondencija raznih jedinica Vermahta, Bemeovih štapskih odeljenja, vojnog upravnika Turnera i specijalne grupe Fuks (Sipo i SD Srbija) pokazuju sasvim jasno, daje tokom 14 dana od Bemeovog naređenja od 10. oktobra 1941, izgubljen pregled broja upravo streljanih i onih za streljanje, kao i dovedenih „grupe talaca.“ Ovo ne izgleda i dalje začuđujuće ako se pomisli da su samo u ove dve nedelje, jedinice Vermahta ukupno pogubile više od 9.000 Jevreja, Roma i drugih civila! Broj pogubljenja i broj žrtava postao je računski problem. Administrativna obrada je zapinjala, zapravo birokratsko obrađivanje počelo je da hramlje posle masovnih ubijanja. Da bi „birokratija masovnih“ ubistava ponovo bila pod boljom kontrolom, Bemeovo konačarsko odeljenje od sredine oktobra 1941. izdalo je štampane formulare za streljanje talaca, u kojima je pisaoćom mašinom trebalo da se upiše još samo datum, za događaj „odmazde“, broj za pogubljenje i jedinice koje su imale da sprovedu egzekuciju.

9. „Puške na gotovs - osvetite se “!

Već 9. oktobra 1941. komandant Vermahta za Jugoistok informiše OKH i OKW u dnevnom izveštaju da kao odmazdu za 222 poginula kod Topole, treba da budu streljano 2.200 komunista i Jevreja.¹⁶⁶ Još istoga dana trupe Vermahta počele su sa sprovođenjem toga. Bemeovo naređenje usledilo je tek sledećeg dana i retrogradno je sankcionisalo akciju.

¹⁶³ *Isti izvor*, šef OKW Kajtel, 16. 9. 1941. Ovo naređenje bilo je od odlučujućeg značaja da Kajtel na Nirnberškom procesu bude osuđen na smrt i ubijen („International Military Tribunal," Trial of the Major War Criminals, sv. 2, str. 554).

¹⁶⁴ *Isti izvor*, RH 24-18/213, Kajtel za OKH/Gen. Quart, i Wbhf. SO, 28. 9. 1941.

¹⁶⁵ *Isti izvor*, RH 24-18/27, List Bemeu, 4. 10. 1941.

¹⁶⁶ NOKW-dokument 1660, dnevni izveštaj AOK Ic/AO, 9. 10. 1941.

Iz raspoloživih dokumenata i iskaza svedoka u istražnom postupku protiv rukovodioca egzekucionog odreda, šefa 3. čete ANR 521, nekadašnjeg poručnika Valtera L.,¹⁶⁷ može se rekonstruisati tok događaja.

Komandant odeljenja ANR 521, nekadašnji major D., je preko svojih nadređenih mesta korpusnog odeljenja vezista 449 XVIII Bemeovog armijskog korpusa, dobio nalog da sastavi odred za streljanje od pripadnika ANR 521, da bi osvetio poginule kod Topole streljanjem 2.200¹⁶⁸ „talaca.“

Na dan 8. oktobra 1941. major D. je izdao naređenje poručniku L. i ovlastio ga da sačini egzekucionni vod od pripadnika 3. i 4. čete. U razmaku od nekoliko dana trebalo je da u Beogradu stacionirano ljudstvo 3. i 4. čete izvede tri akcije streljanja. L. je saopštio vojnicima obe čete da traži dobrovoljce potrebne za streljački vod. Po njegovoj izjavi javilo se više vojnika nego što je potrebno, ukupno 30-40 ljudi. Njihova imena su nepoznata. Izjava austrijskog svedoka Vilhelma D. da se među njima nisu nalazili Austrijanci, može se ceniti samo kao patriotski gest zaštite. Jer, samo od ukupno 14 saslušanih Austrijanaca iz 3. čete peptorica njih izjavili su, da su učestvovali u egzekucionim akcijama, doduše, samo na stražarskim mestima.

Svi ostali pripadnici čete koji su se u to vreme nalazili u Beogradu,¹⁶⁹ bili su - isto tako kao i oni koji su obavljali i egzekuciju - opremljeni puškom, municijom i šlemom. Zajedno su išli 9. oktobra 1941. u više kamiona od Beograda do blizu 20 km udaljenog banatskog grada Pančeva. Dva dana uzastopce, obavljane su egzekucije na strelištu Avala, na periferiji Beograda.

Nakon toga što se ljudstvo ukrcalo, kamioni su se sa streljačkim vodom vratili u prestonicu, da bi povelili „taoce“ iz koncentracionog logora Beograd. Ostali vojnici su u međuvremenu osiguravali mesto predviđeno za streljanje i ostali da tamo stražare. Posle nekog vremena, žrtve su kamionima dovedene na mesto streljanja i tamo istovarene. Pripadnici čete su poslednji saznali da su Jevreji bili veći deo taoca: austrijski pripadnik čete Alfred A. seća se, „da su dovedeni muškarci svih životnih doba, negde između 20 i 70 godina i mnogi od njih su imali žutu zvezdu.“¹⁷⁰ Kod obe naredne akcije streljanja vojnicima je bilo jasno da su posredi delikventi, većinom Jevreji. Kada se posle odmora austrijski pripadnik čete Franz H. vratio u Beograd, streljanja su bila u toku. Stigavši u četu bio je pozdravljen rečima: „Ideš li na streljanje Jevreja?“¹⁷¹

¹⁶⁷ ZStL, 503 AR-Z 2/1966, istražni postupak protiv Valtera L. Rekonstrukcija činjeničnog događaja zasniva se, ukoliko nije drukčije navedeno, na iskazu svedoka, pripadnika 3. čete komande za streljanje. Citirani su samo oni delovi izjava svedoka koji su prihvatljivi u kontekstu s pisanim izvorima. Iz autoru nepoznatih i neobjašnjivih razloga ni od saveznih nemačkih, ni austrijskih vlasti nisu saslušani pripadnici 4. čete - koji su takode bili vojnici uvršteni u egzekucionu komandu. Zbog zakonske zaštite podataka navedeni su samo inicijali svedoka.

¹⁶⁸ Posle toga što je već 2. 10. 1941. utvrđena smrt 22 vojnika, do 8. 10. 1941. broj predviđen za streljanje (u odnosu 1:100), od 2.100 povećan je na 2.200.

¹⁶⁹ Od ukupno 120 vojnika iz obe čete, po sećanju pripadnika ovih četa biće da je polovina boravila u Beogradu. Drugi deo bio je u unutrašnjosti zemlje kao trupe za suzbijanje nereda (intervju sa A. A, 22. 2. 1990).

¹⁷⁰ Intervju sa A. A, 28. 8. 1989.

¹⁷¹ ZStL, 503 AR-Z 2/1966, svedočenje Franza H, 11.5. 1965.

U razmacima od otprilike 15 minuta dovođeno je po 10 delikvenata na samo mesto streljanja, koje je ležalo izvan čujnog dometa kamiona, eskortirani i ubijeni. Sledećih 10 žrtava moralo je da baci prethodno ubijene u nekih 40 metara dugačku i tri metra široku jamu i potom da se sami postave licem prema jami. Onda je poručnik Lipe izdao strelcima naređenje:

„Puške na gotovs - osvetite se!“¹⁷² - i sledećih 10 muškaraca je streljano.

One koji su davali znake života, jednim metkom u glavu ubio je Ernst K. On je bio zadužen da pokupi dragocenosti. Jedanput je odsekao mrtvom čoveku prst, da bi se domogao prstena. Prikupljene dragocenosti streljanih skupljani su u jednu posudu. Prema svedočenju austrijskog stražara iz obezbeđenja Johana St., komandir čete L., nedeljama posle akcije streljanja, pozivao je sakupljene vojnike svoje čete, da se jave ako bi za svoju ženu ili verenicu želeli da uzmu nešto od sakupljenih dragocenosti.¹⁷³

Na dan 15. oktobra 1941. II odeljenje ANR 521 podnelo je izveštaj o sprovedenim streljanjima Jevreja. Izveštaj je, pored ostalog, podnet opunomoćenom komandujućem generalu u Srbiji, zapovedniku Srbije (Bemeovim dolaskom, u stvari, od generala Dankelmana je oteta funkcija), upućena na višu komandu LXV i čak na najviša mesta Vermahta na Jugoistoku AOK 12 u Grčkoj.¹⁷⁴ Široki krug raspodele izveštaja dozvoljava daje tačna pretpostavka kako je očigledno ovaj izveštaj ocenjivan kao uspeh. Neulepšan izveštaj poručnika Lipea, daje pored akcije streljanja, nedvosmisleno jasan uvid u raspoloženje i atmosferu u jedinicama Vermahta u Srbiji i ukazuje na to daje to deo holokausta nad Jevrejima:

**„Lipe, poručnik i komandir

13. 10. 1941.

Poljska pošta broj 26 557

„Izveštaj

O streljanju Jevreja 9. i 11. 10. 1941.

1. *Nalog:*

Na dan 8. 10. 1941. naređeno je streljanje 2.200 Jevreja, koji se nalaze u logoru Beograd.

2. *Rukovođenje i učešće:*

Poručnik Lipe i njegovi drugovi iz jedinice vezista 26 557 (3. čete, II odeljenja/ANR 521-W. M.) i 06 175 (4. čete II odeljenja/ANR 521-W. M.) od kojih su poginula dva oficira, 20 vojnika, 16 nestalih a tri ranjena.

3. *Lekarsko zbrinjavanje i nadzor.*

Šef lekara dr Gaser, vojna jedinica 39 107 i sanitetski podoficir Bente iz jedinice 26 557.

4. *Transport i prevozna sredstva:*

¹⁷² Tri pripadnika egzekucija iz ANR 521 zapisnički su izjavili prilikom njihovog sudskog saslušanja, da komanda za paljbu nije glasila kao obično: „Puške na gotovs - pali!“ nego „Puške na gotovs - osvetite se!“ (*isti izvor*, izjava svedoka Alfreda A., Antona S., i Karla Z.).

¹⁷³ *Isti izvor*, svedočenje Johana St., 23. 3.1965.

¹⁷⁴ BA-MA, RH 24-18/213, 15. 10. 1941.

Prevoženje i čuvanje zarobljenika vršile su jedinice koje su učestvovala u izvršenju. Prevozna sredstva stavio je na raspolaganje saobraćajni park Feldkomandanture Beograd. Vojnici koji su učestvovali prevoženi su vojnim vozilima.

5. Mesto izvršenja:

Na dan 9. 10. 1941 - šuma udaljena oko 12 km severoistočno od Kovina (okolina Pančeva - W. M.). Dana 11. 10. 1941 - okolina strelišta Beograd, na drumu koji vodi za Niš (vojno strelišta Avala - W. M.).

6. Obezbeđenje i kamuflaža:

Usledili su u najtešnjem sporazumu sa sigurnosnom policijom u Beogradu i Pančevu.

7. Film i snimanje:

Propagandna četa „S.“¹⁷⁵

8. Nadzor:

Poručnik Lipe, potporučnik Vibrans, potporučnik Listreten, oberšarfirer* Enge, sigurnosna policija Beograd.

9. Izvršenje:

Posle temeljnog ispitivanja mesta i priprema, izvršeno je prvo streljanje na dan 9. 10. 1941. Zatvorenici su sa najnužnijim prtljagom odvedeni iz beogradskog logora u 05.30 časova. Izdavanjem ašova i drugih alata za rad obmanuti su da idu na rad. Svako vozilo čuvala su samo tri čoveka, da iz jačine straže zatvorenici ne bi naslutili pravo stanje stvari.

Transportovanje je izvršeno bez ikakvih teškoća. Raspoloženje zatvorenika, za vreme prevoza i pripreme, bilo je dobro. Radovali su se odlasku iz logora, jer im smeštaj nije bio po volji. Zatvorenici su bili zaposleni 8 km od mesta streljanja, te su docnije dovodeni prema potrebi. Prilikom pripreme i za vreme streljanja mesto je bilo dovoljno osigurano. Streljanje je izvršeno iz pušaka iz daljine od 12 m. Za svakog zatvorenika određeno je pet vojnika. Osim toga, lekari su stajala na raspolaganju dva vojnika, koji su po naređenju lekara morali dotući zatvorenike metkom u glavu. Predmeti od vrednosti i suvišne stvari oduzete su i dostavljene docnije NSV-u, odnosno sigurnosnoj policiji.

Zatvorenici su se pribrano držali prilikom streljanja. Dva lica pokušala su bekstvo, ali su pri tome odmah streljana. Nekolicina od njih dali su izraza svom

¹⁷⁵ Egzekuciju je snimala na film i fotografisala propagandna četa „S.“ Međutim, očigledno vojnici su puni ponosa svoja „vojnička herojska dela“ zabeležili na slikama. Sef štaba, Pemzel, smatrao je prinuđenim da izda četi strogu naredbu zbog „ogrešenja protiv upozorenja službene tajne u poslatim pismima“: „ Iz izveštaja vojne pošte proizlazi da pripadnici jedinica raspoređenih u Srbiji stalno opširno opisuju - delom s podacima o sopstvenim gubicima - i nemačke mere odmazde (masovna streljanja) u svojim pismima upućenim u domovinu. Više puta su priložene pismima čak i fotografije o streljanjima. Ovaj postupak nije samo ogrešenje o upozorenju službene tajne (paragraf 25 vojnog zakonika) nego u konkretnim slučajevima nemarna izdaja domovine po paragrafu 90d, odnosno 90e krivičnog zakonika Rajha. Ako dođe u ruke neprijatelju, ovakva obaveštenja su dobri razlozi za napad u propagandne svrhe. Osim toga, ovakvi prikazi izazivaju nepoželjna uznemiravanja u domovini. Jedinice raspoređene u Srbiji i mesne komande putem njihovih voda i rukovodilaca službi upozorene su o ovim izgredima i njihovim posledicama i ubuduće biće pozvane na odgovornost. Trupama ima da se ukaže da ubuduće sa protiv ovakvih izgreda biće preduzete sve raspoložive mere" (isti izvor, RH 24-18/169, 25. 11. 1941).

* Oberšarfirer (Oberscharführer), SS čin, u redovnoj vojsci odgovara činu narednika.

ubedenju time što su vikali živeo Staljin i Rusija. Na dan 9. 10. 1941. streljano je 180 lica. Streljanje se završilo u 18.30 časova. Ništa naročito nije se tada dogodilo. Jedinice su se zadovoljno vratile u svoje kvartire.

Drugo streljanje moglo se izvršiti tek 11. 10. 1941. zbog građevinskih radova na dunavskoj skeli. Usled toga naredno streljanje moralo se izvršiti u okolini Beograda. Radi toga bilo je potrebno pronaći novo mesto i udvostručiti opreznost. Sledeće streljanje, 11. 10. 1941. izvršeno je u okolini streljišta. Streljanje je teklo po planu. Streljano je 269 ljudi. Prilikom oba streljanja nije ni jedan čovek pobjegao i trupe nisu imale da zabeleže nikakav osobit događaj ih ispad. Radi pojačanja bezbednosti bio je dodeljen još jedan vod iz jedinice majora Pongrubera pod vodstvom potporučnika Haua. Ukupno je streljano 9. i 11. 10. 1941. 449 ljudi, i to od navedenih jedinica. Nažalost, ova jedinica morala je obustaviti dalja streljanja zbog upotrebe iste za druge zadatke, te se sledeće izvršenje naloga moralo predati jedinici majora Pongrubera.

Lipe (svojeručno)

Poručnik i komandir čete**."176

Lipe spominje u ovom izveštaju samo dve akcije streljanja Jevreja, u kojima su učestvovali pripadnici 3. i 4. čete ANR 521 kada je ubijeno ukupno 449 Jevreja i Roma. Prema jednodušnoj izjavi učesnika i posle izjave koju je dao Lipe, odred za streljanje sproveo je najmanje još jedno streljanje, treću egzekuciju Jevreja na beogradskom streljištu Avala. Indirektna potvrda nalazi se u dopisu rukovodioca konačarskog odeljenja XVIII AK (s potpisom šefa štaba Pemzela i rukom pisanom potvrdom rukovodioca konačišta Faulmilera) višem vodstvu vezista (odeljenje vezista brdskog korpusa 449) od 20. oktobra 1941, gde se umoljava pozivom na izveštaj Lipea od 13. oktobra 1941, za podnošenje zaključnog izveštaja o sprovođenju akcija odmazde.¹⁷⁷ Ovakav zaključni izveštaj ne nalazi se u aktima. Međutim, u ratnom dnevniku konačarskog rukovodioca od 23. oktobra 1941. zabeleženo je:

„Izveštaj II/ANR 521 o sprovođenju streljanja.“¹⁷⁸ Ali, s velikom verovatnoćom treće streljanje Jevreja i Roma koje su sprovele Lipeove čete, nije ispunilo obavezu o „dugu“ od 2.200 žrtava. U izveštaju o događajima SSSR br. 119 od šefa Sipo i SD u Berlinu od 20. oktobra 1941. stoji još:

„Kao mera odmazde za 21 palog nemačkog vojnika Vermahta, 2.100 Jevreja iz jevrejskog logora za egzekuciju. Po naredbi generalne komande XVIII stavljeno je na raspolaganje. Egzekuciju će izvršiti Vermaht.“¹⁷⁹

U tom času mogla je druga jedinica da zameni Lipeov odred za streljanje. Najverovatnije je u Lipeovom izveštaju od 13. oktobra 1941, spomenuta „Jedi-

¹⁷⁶ *Isti izvor*, RH 24-18/213.

** Od do **, s nekim izmenama, „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“, izdanje Saveza jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd 1952, str. 20-22.

¹⁷⁷ *Isti izvor*, 20.10. 1941.

¹⁷⁸ *Isti izvor*, 23.10. 1941.

¹⁷⁹ NO-dokument 3404.

nica majora Pongrubera." Ovu pretpostavku izgleda da je potvrdio Lipeov pretpostavljeni, šefu II odeljenja/ANR 521, major Divinjoa 15. oktobra 1941:

„Dalja streljanja odeljenja (pod Lipeovom komandom—W. M.) nisu sprovedena jer je ljudstvo moralo da bude angažovano na ponovnom uspostavljanju telefonske linije Sabac-Lešnica. Po nalogu, gospodina majora Vurster, odeljenju vezista korpusa Pongrubera naređeno je za sprovođenje sledećih egzekucija."¹⁸⁰

Pod „odeljenjem vezista korpusa Pongrubera" mislilo se na brdsko odeljenje vezista korpusa (GKNA) 449, a ta jedinica bila je direktno potčinjena Bemeu i prvobitno njegovu naredbu za „akciju streljanja" talaca Topola i nju preko majora Divinjoa (ANR 521) dalje predala Lipeu za sprovođenje. Jedinica majora Pongrubera već je stekla iskustvo u streljanju Jevreja. Kao što Lipe u svom izveštaju spominje upotrebljen je za „pojačanje sigurnosti [...] jedan vod jedinice majora Pongrubera pod vodstvom poručnika Haua." Posle premeštaja Lipeove jedinice išla je samostalno na rad „jedinica majora Pongrubera."

Preko majora Ignaca Pongrubera može se samo doznati daje on bio štapski oficir korpusnog odeljenja vezista 449, rođen 1892. u Zekirhen na Valerzeu, Salcburg. Pongruberov pretpostavljeni, pukovnik (i kasniji generalpotpukovnik) Vurster, komandant 449 GKNA, osuđen je od jugoslovenskog vojnog suda na smrt i 20. decembra 1948. pogubljen.¹⁸¹

Kao što pokazuje „izveštaj o zbivanjima SSSR br. 120" od 21. oktobra 1941, jedinica majora Pongrubera mogla bi vrlo efikasno da pride svom zadatku. U ovom izveštaju javlja se da su egzekucije izvršene i broj ubijenih korigovan:

„Prilikom jednog prepada na pratnju kod Topole, kada su 22 pripadnika Vermahta poginula, streljano je 2.200 Srba i Jevreja."¹⁸²

Ipak, samo deo navedenih 2.200 Jevreja i Srba (u stvari, bilo je verovatno većinom Roma), oni koje su ubili četa ANR 521 i jedinica majora Pongrubera poticali su iz koncentracionog logora Topovske šupe u Beogradu. Više od trećine žrtava uzeti su iz Jevrejskog logora u Sapcu, gde je bilo internirano skoro isključivo više od 1.000 izbeglica „Kladovo-transporta."

10. Pogubljenje jevrejskih muškaraca „Kladovo-transporta"

Dva dana pre odluke o otvaranju koncentracionog logora u Zasavici 4. oktobra 1941. konačarsko odeljenje XVIII AK po usmenoj naredbi Bemea za odmazdu povodom poginulih vojnika kod Topole pripadnika ANR 521, naredilo je streljanje 2.100 zatvorenika (pretežno Jevreja i komunista) iz logora u Beogradu i Sapcu. Naredba je dostavljena šefu vojne uprave i onim jedinicama koje treba da sprovedu streljanja:

„Odred za streljanje odrediti iz 342. div. (za koncentracioni logor Šabac) i Kps. Nachr. Abt. 449 (za koncentracioni logor Beograd)."¹⁸³

¹⁸⁰BA-MA, RH 24—18/213, od majora Divinjoa AOK 12, Bev. Kom. Gen. u Srbiji, višoj komandi LXV, Höh. Kom. voda ANR 521 (dvaput), 15. 10. 1941.

¹⁸¹Berne, „Nemački ratni zarobljenici u Jugoslaviji 1941-1945", sv. 1/2, str. 22.

¹⁸²NO-dokument 3402, 21. 10. 1941.

¹⁸³NOKW-dokument 192.

Ova naredba još ne precizira koliko žrtava koja jedinica treba da strelja. Tek pet dana kasnije, 9. oktobra 1941, SD je predao mesnom komandantu u Sapcu egzaktni broj muškaraca koji treba da strelja 342. ID.¹⁸⁴ U istom izveštaju o zbivanjima od 9. oktobra 1941, u kojem se nagoveštava osnivanje koncentracionog logora Zasavica, navodi se i broj žrtava iz Šapca koje treba da budu pogubljeni za odmazdu povodom prepada kod Topole:

„805 Jevreja i Roma uzeti iz logora Šabac, ostali iz Jevrejskog prolaznog logora Beograd.”¹⁸⁵

Očigledno, SD je sve jevrejske i romske muškarce brojaio zbirno, one koji su se nalazili u koncentracionom logoru Sabac, odnosno u jevrejskom logoru Šabac.

Osim šake Jevreja iz samog Šapca, u jevrejskom logoru Šapca nalazile su se isključivo austrijske, nemačke i češke izbeglice „Kladovo-transporta.” Od njih nekih 400, odrasli muškarci i mladići, između 14 i 70 godina, verovatno su odbačeni i kao žrtve „akcije odmazde.”

Ana Heht mogla se sećati čak i tačnog datuma kada su njen muž i ostale jevrejske izbeglice iz logora odvedeni:

„11. oktobra 1941. došli su u šest sati uveče ljudi iz SS-a u logor i svi muškarci morali su alfabetskim redom da se postroje. Moj muž je tada bio baš na poslu van logora; doveden je i morao se takode postrojiti. Onda je izdata naredba: 'Nadesno!' i niko ih više nije video.”¹⁸⁶

Vodnik 1. čete policijskog rezervnog bataljona 64, Bruno V. bio je prisutan prilikom ove predaje Kladovo-izbeglica:

„Jednog dana je 400 Jevreja, verovatno po naredbi oberšturbfirera*, izvedeno i predato jednoj jedinici Vermahta. [...] Koja je to jedinica Vermahta bila, ne mogu da se setim.”¹⁸⁷

Iz dokumenata i oskudnih izjava ne može se više jasno rekonstruisati, koja je jedinica Vermahta odvela jevrejske žrtve iz šabačkog logora na streljanje. Mi smo pri tome upućeni na manje ili više prihvatljive pretpostavke. Sa najvećom verovatnoćom može se isključiti mogućnost daje streljanje izvršila prvobitno predviđena 342. ID, jer je celokupna divizija u to vreme bila angažovana u akcijama čišćenja u brdima Cera. Mnogo pre dolazi u obzir jedna četa u Šapcu stacioniranog II bataljona 750. IR, koja je bila posle premeštaja 342. ID u Cerska brda odgovorna za obezbeđenje sigurnosti predela između Šapca i Sremske Mitrovice. Kao sledeća mogućnost dolaze u obzir 2. četa brdskog korpusa odeljenja vezista 449, čijih su 108 ljudi od 6. oktobra 1941. bili podređeni 342. ID.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, str. 77.

¹⁸⁵ NO-dokument 3156, 9.10.1941. nakon toga što je šef vojne uprave nadležan za odabir lica za streljanje, on je Bemeovu naredbu streljati pretežno Jevreje i komuniste izmenio u jednoj tački: „Pored Jevreja treba umesto komunisti streljati Rome.”

¹⁸⁶ YVA, 017/80, intervju s Anom Heht.

*v. fusnotu na strani 78.

¹⁸⁷ ZStL, 503 AR 12/60, prilog aktu za sv. 3, saslušanje Bruna V.

¹⁸⁸ BA-MA, RH 26-342/104, Abt. Ib 342. ID, posebni nalozi za snabdevanje, 6. 10. 1941.

Za ovu pretpostavku govori to što je zbog istog slučaja (odmazde za poginule nemačke vojnike kod Topole) jedna jedinica ovog odeljenja u isto vreme sprovodila streljanje Jevreja iz jevrejskog logora u Beogradu. Sigurno razjašnjenje koja je jedinica Vermahta Jevreje iz „Kladovo-transporta" u Sapcu preuzela, bilo bi moguće samo na osnovu izjava samih pripadnika Vermahta. Međutim, oni ćute. Na moj pokušaj da se bespogovorno razjasni ovaj događaj pri „Susretu hrastovog lišća" 750. ID juna 1989. u Insbriku, stari drugari izgovarali su se da se ne sećaju ...

Verovatno pod izgovorom da će biti upotrebljeni kao radna snaga za izgradnju koncentracionog logora Zasavica, Jevreji i Romi iz Sapca odvedeni su u Zasavicu. Posle dva dana u ovaj predeo pale su kiše nalik potopu. Morao je biti tužan pogled kada je grupa posle „Krvavog marša" u septembru sada po drugi put u toku dve nedelje, krenula na put u pravcu severa. Oni još nisu znali da će to biti njihov marš smrti. Milorad Mića Jelešić je bio jedini koji je mogao da posvedoči o njihovom maršu smrti. Jelešić, poljoprivredni radnik iz ovog kraja, zatekao se u toku akcije čišćenja u okuci Sava-Drina koju je sprovodila 342. ID i bio odvučen u koncentracioni logor Sabac. Tamo se prijavio u grupu od 400 ljudi koji su izdvojeni za gradnju koncentracionog logora Zasavica:

„Pre Miholjdana prijavio sam se za rad, jer su pitali ko to hoće, samo zato da izađem iz logora. I tako je grupa od oko 400 ljudi prevedena u Klenak i od tamo vozom za Sremsku Mitrovicu. U Sremskoj Mitrovici bili smo tri dana u vagonima, bez hrane, u kojima smo dovedeni u Mitrovicu a preko dana na jednoj poljani. Četvrtog dana počelo je (jedna jedinica straže II bataljona 750. ID - W. M.) izdvajanje pojedinih grupa za rad i kad su se one uveče vratile, nisu im dozvolili da se sastanu sa nama. Na sam dan Miholjdana povelili su u grupi od 40 ljudi sa sobom i mene i prevezli su me u Mačvansku Mitrovicu (predgrađe Sremske Mitrovice - W. M.) i onda za Zasavicu. Na putu, smo mislili da treba da budemo streljani, i naš strah bio je još veći kada smo doterani do jame koja je bila 200 metara duga, 2,5 metara široka, i 2,5 metara duboka. Kasnije sam saznao da su ovu jamu iskopali ljudi iz moje grupe koji su prethodnih dana odvedeni iz vagona. Terali su nas do Save udaljene od 250 do 300 metra i naterali su nas da sednemo. Zemljište je bilo podvodno, blatnjavo i mi smo ih molili da nas ne muče nego da nas odmah ubiju. Neki Nemački, koji je govorio srpski, rekao je da mi nećemo biti ubijeni nego da smo radnici. Tada sam video da Nemci 3-4 metara od jame postavljaju od 50 do 70 kolčeva u zemlju, otprilike 10 cm debele i oko 50 cm visoke. Onda su nas doveli blizu jame, otprilike 50-60 metara i u tom momentu došla je nemačka trupa od otprilike 150 ljudi (vojnika). Tu je Nemcima donet ručak i svi su ručali.

Posle ručka iza nekog kukuružišta u pravcu Mitrovice dovedena je grupa od oko 50 ljudi u građanskom odelu i video sam da su to Jevreji. Svaki dovedeni iz ove grupe morao je da priđe kolcu koji su bili u razmaku od 1 do 2 metara i tako su stajali da su kolčevi bili između njihovih nogu. Svi su bili licem okrenuti jami. Kada je ovo bilo završeno, ova grupa je bila tako podeljena da su na svakog Jevrejina ciljale dva vojnika. Vojnici su bili najviše 10 metara udaljeni od Jevreja, a

mi smo bili najviše 50 metara iza Jevreja. Nakon toga, četiri nemačka vojnika pristupili su sa raširenim čebetom svakom Jevreju i ovi su bacali nešto na čebe, verovatno novac i dragocenosti. Kada je i to bilo završeno, jedan oficir dao je komandu i Nemci su ciljali iz pušaka u potiljak - dvojica na jednog Jevreja.

Mi smo odmah trčećim korakom dolazili do jame i bacali mrtve u jamu a onda su nam Nemci naredili da im (ubijenim Jevrejima - W. M.) pretražimo vreće i povadimo sve vredne stvari kao što su satovi, novac i osim toga da im s ruku skinemo prstenje. Kako se prstenje s mnogih nije moglo skinuti, Nemci su mi dali klešta i sa njima sam sekao prstenje i davao njima. Još pre nego što su bačeni u jamu video sam kako Nemci sa ubijenih skidaju zlatne zube i ako kod nekog nisu uspeali da ih izvade udarali su potpeticom čizme da bi ih izbili.

Kada je bilo završeno s prvom grupom ubijenih, morali smo opet trčećim koracima da se udaljimo od streljačkog stroja, iza kukuružišta je dovedena druga grupa, s kojom se postupalo na isti način.

Koliko grupa je toga dana streljano ne znam, ali najčešće su svi kolčevi bili zauzeti. Tek su nas uveče vratili u Sremsku Mitrovicu i svih nas 40 držali su zatvorene u jednom vagonu. Sledećeg jutra bila je cela grupa od 40 ljudi ponovo dovedena na isto mesto u Zasavicu i streljanje je započelo kao i prethodnog dana. Dok su prvog dana streljani samo Jevreji, drugog dana je bilo više naših Cigana, nego Jevreja.

Sve vreme streljanja više Nemaca je nešto snimalo: žrtve pred streljanjem; opkoračivanje kolčeva; leševe pored kolčeva; mi kako nosimo leševe u jamu; postavljeno ljudstvo i druge momente.

S obzirom na broj streljanih grupa, na veličinu jame od 200 metara koja je skoro potpuno bila popunjena, izuzev na jednom kraju oko 5 metara; s obzirom na to daje gomila gde su bacane tašne i druge stvari, bila otprilike 1,5 metar visoka, mislim daje u te dve grupe ubijeno najmanje 1.200 građana.

Prve večeri ostavili smo jamu sa streljanima tog dana, otvorenu i kada smo došli narednog dana naišli smo na više pasa da su komadali i jeli pojedine delove leševa i delove tela vukli naokolo. Jedan Nemač ubio je psa i rekao: „1 ovi su psi” - pri čemu je pokazivao na ubijenog psa.¹⁸⁹

Prilikom tog pokolja ubijeni su, po naređenju austrijskog generala Franca Bemea, pretežno muškarci Jevreji poreklom iz Austrije iz „Kladovo-transporta” kao odmazda za prepad partizana na jednu jedinicu Vermahta uglavnom sastavljenu od Austrijanaca.

Odvođenje i ubistvo muškaraca Jevreja „Kladovo-transporta” 12. i 13. oktobra 1941. nije ostalo tajna među stanovnicima Sapca. Jakob U., folksdojčer, koji je tada živeo u Sapcu objasnio je to ovako:

„Ne mogu da kažem ko je obavio odvođenje. Ja lično nisam video, nego samo čuo. Ne mogu da kažem od koga sam čuo ali mogu da kažem da se o tome u Sapcu naširoko razgovaralo.”¹⁹⁰

¹⁸⁹ YVA, 010/12, zapisničko svedočenje svedoka Milorada Miće Jelešića, sačinjeno 20. 2. 1945. u sreskom komesarijatu Zemaljske komisije Srbije za ratne zločine u Sapcu.

¹⁹⁰ZStL, 503 AR 2670/67, saslušanje Jakoba U.

Drugom folksdojčeru, Jozefu F., naprotiv, ostalo je jasno u sećanju ko je jevrejske izbeglice odveo iz Šapca: jedne noći Jevreje „proterane iz Austrije preuzeo je Vermaht, ne SS-a - i odveo ih. [...] Jevreje iz Beča ubili su na obali Save, stajale su sa Jevrejima iz Šapca ne umem da kažem.“¹⁹¹

Psihološki zanimljiva verzija „poduhvata čišćenja“ i ubistva „Kladovo-izbeglica“ nalazi se ubrzo posle rata samo za privatne svrhe sastavljeno u belešci nekadašnjeg regimentuskog adutanta 342. ID i kasnijeg potpukovnika Bundesvera Bernda P. Kao regimentuski adutant on se u to vreme nalazio u Šapcu, „dok su odeljenja s pešadijom čistila okolinu. Ustaše i Nedićeva policija su na gomili pubijali sve sumnjive muškarce iz sela i sve muškarce jednog jevrejskog logora. (Bili su to bečki Jevreji, koje su Srbi tamo držali zatvorene i opljačkane).“¹⁹²

„Sada smo mi žene i deca bili sami. Bilo nas je 750-800“, pisala je Dorotea Fink, posle završetka rata, bratu ubijenog muža. Saopštila je da su žene bile u potpunosti neizvesnosti, psihički su ih užasno mučili stražari, u vezi sa sudbinom odvedenih muškaraca:

„SS je uvek dolazio s drugom veću za nas u logoru. Nekad se govorilo da muškarci grade puteve i onda da su svi muškarci pobijeni. Uživah su tada u jaucima žena i dece i rekli su nam onda da ćemo i mi tako proći ako ne prestanemo da jadikujemo. Nama je već sve bilo svejedno.“¹⁹³

Ana Heht, druga preživela iz transporta, potvrdila, je nezavisno od Dorotee Fink, sadističko ponašanje stražara:

„Sledećih dana pitale su neke žene SS-ovce šta se desilo s njihovim muževima i jedan je rekao da su oni pogubljeni. Onda je drugi opet rekao da to nije istina. Da su naši muževi pogubljeni, u stvari, saznala sam tek posle rata u Beču.“¹⁹⁴

U izveštaju o događajima SD-a od 20. oktobra 1941. zatvorenici koncentracionog logora iz Šapca koje je ubio Vermaht za odmazdu zbog palih kod Topole, delom indirektno bar su, pomenuti. O koncentracionom logoru Šabac tamo stoji:

„Ukupan broj zatvorenika je oko 22.000, do sada je ispitano 8.000, likvidirano 910 od Vermahta.“¹⁹⁵

¹⁹¹ *Isti izvor*, saslušanje Jozefa F.

¹⁹² *Citat po: isti izvor*, 503 AR 1756/69, priložene fotokopirane beleške Bernda P. Protiv Bernda P. 1966. poveljena je istraga zbog ubistva. On je prilikom jedne „akcije čišćenja“ uhapsio dva muškarca i - kao što iz izveštaja od 16. 10. 1941. nedvosmisleno proizlazi - ubio ih je na licu mesta. U istrazi je sadašnji potpukovnik Bundesvera tvrdio da je oba muškarca ubio prilikom bekstva. Istrazni postupak je obustavljen.

YVA, 010/12 pismo Dorotee Fink svom deveru Henriju Finku 22. 8. 1945.

¹⁹⁴ *Isti izvor*, 017/80, intervju s Anom Heht.

¹⁹⁵ Sef sigurnosne policije i SD-a izveštaj o događaju SSSR br. 119, 20. 10. 1941. Razlika između naredjenja 9. 10. 1941. za streljanje 805 Jevreja i Roma iz koncentracionog logora Šabac i broja stvarno ubijenih od Vermahta 910, ne može se objasniti. Može biti da su 12. i 13. 10. 1941. od Vermahta likvidirani odmah svi Jevreji i Romi logora, što bi moglo da bude objašnjenje za veći broj. Naprotiv, verovatnije je druga pretpostavka: u međuvremenu umro je još jedan vojnik koji je ranjen prilikom „prepada kod Topole.“ Time se povećao broj poginulih vojnika na 22 što je prema Bemeovoj „kvoti 1:100“ značilo da se umesto 2.100 sada treba streljati 2.200 talaca. Pretpostavka je logična da je 100 zatvorenika više, nego što je prvobitno bilo predviđeno, ubijeno iz koncentracionog logora u Šapcu. Međutim, ostaje i onda razlika od pet ubijenih što se ne može objasniti.

Žene i deca iz transporta koji su ostali u logoru nisu gubili nadu da su muškarci još živi. Na neobjašnjiv način logorskoj zatvorenici, Hansi Han, u decembru 1941. uspeo je, da pošalje dopisnicu Crvenog krsta u Palestinu koja je i stigla do primaoca. Hansi Han napisala je dopisnicu 27. decembra 1941. Mi ne znamo kako je bilo moguće tu dopisnicu izneti iz logora. Možda je neko od logorskog personala bio u božičnom raspoloženju i u nastupu čovečnosti je dopisnicu Crvenog krsta predao, možda je prokrijumčarena iz logora.

Ovo nekoliko redova upućeni su Leo Klajnu u Haifu, ocu tada 28-godišnjeg učesnika bečkog transporta Valtera Klajna. U nekoliko reči izrazila je Hansi Han svoju nadu kao izvesnost:

„Valter u spoljnoj radnoj službi. Misli na vas, svi će biti isporučeni. Pošiljalac: Hansi Han, jevrejski iseljenik logora Šabac, Srbija.”¹⁹⁶

Dopisnica je bila mnogo meseci na putu za Palestinu. 2. avgusta 1942. odgovorio je Leo Klajn na znake života iz Sapca:

„Tvoja saopštenja [...] veoma su nas obradovala. Šta Walter radi? Dobija li novac? Da li je ileg. korespondencija nemoguća? Nas troje i dalje zdravi i zaposleni. Najsrdačnije želje od svih!”¹⁹⁷

Zelje nisu više dospele do Hansi Han i Valtera Klajna. Jer ni jedan internirani Jevrej iz „Kladovo-transporta” u Sapcu avgusta 1942. nije više bio živ. U tom mesecu šef vojne uprave Turner, informisao je novog vojnog komandanta Jugoistok, general-pukovnika Lera da je jevrejsko pitanje u Srbiji rešeno.¹⁹⁸

11. 2.200 Jevreja i Roma za Valjevo

Još dok je bilo u toku streljanje Jevreja, kao odmazda za Topolu dogodio se prepad koji je pružao povod za sledeći masakr Jevreja. Nakon što je general Berne krajem septembra 1941. pod vojnim pritiskom partizana i četničkih odeljenja uputio je 717. ID da napuste važne gradove Čačak i Užice i premestio ih u Kragujevac, viša komanda LXV podnela mu je predlog, da trupe stacionirane u Valjevu brzo povuče. Iz vojnostrateških i infrastrukturnih razloga ne može se zastupati stav da se prostor oko grada Valjeva i dalje brani.¹⁹⁹

Ipak, general Berne nije bio saglasan da povuče jedinice 704. ID (čiju je zamenу uslovio sa „drugom divizijom iste obučenosti koja je u obuci znatno uznapredovala”,²⁰⁰ koju je još dva dana ranije zatražio od AOK 12). Kao što je viša

¹⁹⁶ YVA, 01/309, pismo Crvenog krsta od Hansi Han, Leo Klajnu, 27. 12. 1941.

¹⁹⁷ *Isti izvor*, pismo Lea Klajna, Hansi Han, 2. 8. 1942.

¹⁹⁸ NOKW dokument 1486, predavanje šefa vojne uprave, SS divizijskog generala Haralda Turnera kod komandanta Vermahta Jugoistok, generala Lera, 29. 8. 1942.

¹⁹⁹ „Pretpostavka za pregrupisanje na predloženi način predaje Valjeva (704. ID). [...] Nakon što je Užice ispražnjeno, a izgubljeni su i pogoni kod Krupnja, zadržavanje Valjeva imalo je samo prestižnu vrednost. Treba imati na umu to da bi snabdevanje Valjeva razaranjem obe železničke pruge i bacanjem u vazduh mostova na putevima za Valjevo svakodnevno donosilo velike teškoće” (BA-MA, RH 24-30/277, Viša komanda LXV Bev. Kom. generalu u Srbiji, 28. 9. 1941).

²⁰⁰ *Isti izvor*, RH 24-18/87 oznaka akta o orijentaciji šefa AOK 12 (pukovnik Fortsch) o opštoj situaciji Kom. generala Srbije, šef štaba Pemsel, 26. 9. 1941.

komanda LXV strahovala, nekoliko dana kasnije jedinice 704. ID bile su opkoljene partizanskim i četničkim jedinicama u prostoru Valjeva. Prilikom borbi 10 vojnika Vermahta je našlo smrt, 24 je bilo ranjeno.

Odstupanje od operativnog plana Berne je kompenzovao na njemu svojstven način. Naredio je streljanje „talaca.“ Svoju „1:100-naredbu“ od 10. oktobra 1941. povećao je u međuvremenu još s aspekta rođačke odgovornosti. 14. oktobra 1941. naredio je, „da se s ciljem prekida obaveštavanja, pohvataju ustanici, naročito rodaci ustanika, i to kako muški rodaci, tako i supruge ustanika. Međutim, za streljanje u obzir dolaze samo muški rodaci.“²⁰¹

U međuvremenu, organizacione pripreme za streljanje talaca gotovo su obavljene. Kod „Akcije-Topola“ Berne je još šefa vojne uprave Turnera molio da mu stavi na raspolaganje odgovarajuće žrtve. U slučaju Valjeva već je i sam Turner bio aktivan. U ratnom dnevniku kvartirmajstora pri višoj komandi LXV nalazi se s datumom od 16. oktobra 1941. sledeći upis:

„Šef vojne uprave predlaže streljanje 2.200 Srba kao meru odmazde za smrt 10 i ranjavanja 24 nemačka vojnika koji su u Valjevu bili delovi opkoljenih trupa i moli komandu za streljanje 1.600 (streljano je 600 od policijskog rezervnog bataljona 64).“²⁰²

Dana 19. oktobra 1941. je šef Bemevog štaba u naredbi upućenoj 734 IR, takozvane „stražarske regimente Beograd“, prosledio Turnerov predlog:

„U vezi sa sprovođenjem navedenog naređenja ('Bemeove naredbe 1:100' - W. M.) za 10 poginulih i 24 ranjena nemačka vojnika (pripadnika trupa opkoljenih u Valjevu) da se strelja 2.200 Srba. Egzekuciju da izvede nad 1.600 zatvorenika stražarska regimenta Beograd.“²⁰³

Dan kasnije preneo je „stražarski bataljon Beograd“ III bataljonu 433 IR naredbu da se sastavi streljački odred. Ovaj bataljon koji se sastojao od 850 ljudi 9, 10, 11 i 12. čete, sastavljen je zbog povećane partizanske aktivnosti početkom septembra 1941. za podršku 734 IR, a premešten je za Beograd sa zadacima čuvanja i obezbeđivanja.²⁰⁴ Sastav pripadnika ovog bataljona po području stanovanja bio je jasan:

„Pripadnici III bataljona bili su Bečlije.“²⁰⁵

²⁰¹ *Isti izvor*, RH 24-18/213, odeljenje konačarskog majstora kod Bev. Kom. generala u Srbiji komandantu Vermahta Jugoistok (AOK 12), 19. 10. 1941.

²⁰² *Isti izvor*, RH 24-18/212, 16. 10. 1941.

²⁰³ *Isti izvor*, RH 24-18/23, Pemsel višoj komandi LXV za dalju dostavu stražarskoj regimenti Beograd, 19. 10. 1941.

²⁰⁴ *Isti izvor*, RH 24—18/87, smeštaj trupa u Srbiji, oktobra 1941, zemaljski sud Beč (u vezi sa: LG Beč), AZ 27b/8508/62, predistraga protiv Ota K., Karla G. i Roberta H. zbog sumnje za ubistvo, izjave svedoka Adolfa K., koji je sudu dostavio kopiju bataljonske naredbe u vezi sa premeštajem u Beograd 8. 9. 1941.

²⁰⁵ Predistraga protiv Ota K. i ostalih, izjava svedoka Fridriha G., isto tako Ota K. i Leopolda St. Uzrok dominiranja Austrijanaca u III bataljonu je u tome što je u pohodu na Francusku 44. dopunski bataljon 40. ID iz Ostmarka kao bataljon u novi IR 403 bio uključen u 164 ID; vidi izjavu svedoka Konstantina M., šefa 10. čete III bataljona.

Prilikom jednog dogovora oficira, zamenik komandata bataljona kapetan poreklom iz Beča Oto K.,²⁰⁶ informisao je oficire o tome da je „stražarski bataljon Beograd" dobio naređenje o egzekuciji i ovlastio je šefa svoje 9. čete, poručnika Hansa-Ditera V.,²⁰⁷ da sastavi streljački odred.

Hans-Diter V. sećao se prilikom sudskog saslušanja godine 1962, daje za vreme tog dogovora „sa strane prisutnih oficira bilo neslaganja s naređenim merama, odnosno da se čulo negodovanje" i on lično (video je) izvesnu opravdanost u ovakvoj akciji jer je među vojnicima vladalo veliko ogorčenje protiv partizana."²⁰⁸

Nedelju dana kasnije, poručnik V., dobio je od kapetana K. usmeno naređenje da se odveze s oko 40 dobrovoljaca iz 9. čete u jedan beogradski logor s taocima, gde će dobiti sledeća uputstva od specijalne jedinice. Poručnik V. je potom postrojio svoju četni i obavestio je o zadatku da se 1.600 ljudi strelja i zatražio 40 dobrovoljaca (jedan četni vod) za „Akciju":

„Bilo je više od potrebnih 40 ljudi, koji su se dobrovoljno prijavili za ovaj poduhvat."²⁰⁹

U zoru 27. oktobra 1941. pošao je poručnik V. u pratnji dva regimentska lekara sa četom sa šest kamiona u beogradski zatvor Topovske šupe.

Dalji tok streljanja V. opisuje pred nemačkim saveznim sudom:

„Na ulazu u logor pitao sam stražu za komandanta logora i potom sam uveden u stražarnicu odnosno službenu prostoriju. Tamo prisutnom SS vodi predstavio sam se i saopštio mu svoj nalog. [...] SS vođa mi je tada rekao da će biti izdata potrebna uputstva. Ostao sam neko vreme tamo, u birou, i kada sam ga napustio moji kamioni bili su popunjeni. SS vođa mi je dao u birou još objašnjenja o načinu sprovođenja egzekucija. On mi je označio i mesto, međutim, mi smo bili tamo sprovedeni. Isto tako SS je obezbedio lopate i pijuke, kao i vozilo koje nam je stavljeno na raspolaganje. Koliko se još sećam, onda je pošlo oko deset ljudi s nama na mesto egzekucije. Broj lica određenih za egzekuciju bio je notiran od SS

²⁰⁶ Kapetan Oto K., rođen 1897. u Beču bio je profesionalni oficir u austrougarskoj armiji i do 1922. i u 1. Republici. Bio je od 1935. član ilegalne NSDAP (saslušanje svedoka K. iz predistražnog postupka protiv Hansa-Ditera V.). Protiv kapetana Ota K. u Austriji pokrenut je krivični postupak, pored ostalog, zbog ubistva. Iako je nedvosmisleno dokazano da je Oto K. egzekucionu naredbu dalje prosledio Hansu-Diteru V., osporavao je svaku vezu s egzekucijom. Bez obzira na to, postupak protiv Ota K. u Austriji je obustavljen, jer je optužba za ubistvo „u svakom slučaju je odbačena zbog zastarelosti" a osim toga pitanje krivice Ota K. je odbačeno jer je „na osnovu vojnog naređenja postupio u sklopu lokalne situacije smatrao potrebnim" (StA Beč, 15 St 27 412/62-11, obustavljanje postupka).

²⁰⁷ Hans-Diter V. bio je već profesionalni vojnik u Vajmarskoj republici. Godine 1959. stupio je ponovo kao profesionalni vojnik u činu majora u Bundesver.

²⁰⁸ Sledeći podaci potiču - ukoliko nije naveden drugi izvor - iz izjave svedoka u predistrazi protiv nekadašnjeg poručnika 9. čete, III bataljona, IR 433, Hans-Diter V. (zemaljski sud Konstanc, AR 146/63) odnosno iz izjave svedoka iz predistrage protiv Ota K. i ostalih (LG Beč, 27b Vr 8508/62).

²⁰⁹ Teško je prosuditi da li se izjava V. može smatrati kao smoodbrana. Neki razlozi u svakom slučaju potvrđuju tačnost izjave: V. je izjavio kod svog saslušanja bez okolišanja, daje on sam „izvesnu opravdanost video u ovoj akciji" - zašto onda ne i vojnici njegove čete? I u istrazi „Akciji odmazde-Topola" većina saslušanih svedoka potvrdili su daje egzekucionni odred bio sastavljen od dobrovoljaca.

vode i on mi je dao i to. I uz najbolju volju, ne mogu se danas više setiti, tačnog broja. Po mom sećanju i proceni bilo je oko 200 lica, isključivo muškog pola. Onda je jedan SS voda zadužen da nas prati i dovede. Mi smo još po mraku izašli iz grada. Ne mogu se više setiti kako se cilj našeg puta zvao [...]. Put je trajao otprilike jedan sat i mi smo mogli da budemo nekih 30 km udaljeni od Beograda.²¹⁰ SS je sa svojim vozilom išao napred i ukazivao je put koloni. Stigavši na mesto egzekucije SS voda koji nas je dopratio dao mi je uputstva. Na tom prostoru označio je neke tačke orijentacije koje su otprilike bile granice mesta egzekucije[...].

Zatvorenici su morali da napuste vozila i u redu, nekih 200-300 metara, odu na određeno mesto. Alat (lopate, pijuci, ašovi itd.) koji su doneli SS ljudi odnet je na mesto egzekucije. Zatvorenici su morali da uzmu alat i podeljeni su u dve grupe. Svaka grupa trebalo je tada za sebe da iskopa jamu i to u dužini u od 50-100 m, širine od oko 150 cm i nekih 2-2,5 m dubine. Zemljani radovi trajali su neka tri sata. Iskopana zemlja bila je bacana na jednu stranu jame. Mislim, da smo mi sa iskopavanjem jame završili oko podneva.

Spoljno obezbeđenje preuzeli su moji vojnici. Vojnici su bili naoružani samo s karabinima. Osobito smo imali da pazimo, da niko spolja ne bi mogao da dode na mesto egzekucije i, dalje, da zatvorenici ne bi mogli pobeći. Ostali vojnici bili su u neposrednoj blizini zarobljenika koji su kopali. Do pokušaja bekstva nije došlo[...].

Nakon što su jame iskopane zarobljenici su morali da budu u blizini. Vojnici - osim onih na spoljnoj straži - morali su da nastupe. Oni su bili dodeljeni neposrednoj egzekuciji. Tako sam odredio da tri vojnika pucaju u jednog zarobljenika. Zarobljenici su morali da budu na ivici jame u redu, ispravka: i stoje u jednoj liniji. Pogled vojnika je bio usmeren u prvcu žrtava. I vojnici su stajali u redu u liniji na rastojanju od nekih 12 m. Kao što sam rekao, za jednog zatvorenika određena su tri strelca. Kada sam imao 30 vojnika na raspolaganju, 10 zatvorenika moralo je da se postavi za egzekuciju pred jamom. Vojnici su bili naoružani karabinom. Tri vojnika koji su imali da pucaju u određenog zarobljenika, trebalo je da pucaju na tačno određeno mesto. Tako sam odredio, da dva vojnika pucaju u potiljak i jedan vojnik da cilja u srce. Time sam mislio da zarobljenicima omogućim bezbolnu smrt.

Zarobljenike su za egzekuciju²¹¹ raspoređivali podoficiri. [...] Ja lično zadržavao sam se kod svojih vojnika. Nakon što su grupu zarobljenika postavili pred jamu, ja sam prema dobijenom uputstvu objavio da su osuđeni na smrt, po naredbi firera Adolfa Hitlera zbog partizanske aktivnosti.

²¹⁰ Mesto egzekucije bilo je - kao i prilikom jedne od „Akcija streljanja-Topola“ strelište između Pančeva i Jabuke oko 20 km severno od Beograda („Valjevo egzekucije“ od 9. čete, 433. IR. NOKW-dokument 905). Očigledno, zbog srušenog dunavskog mosta sledeće akcije streljanja 3. i 4. čete/ANR 521 sredinom oktobra 1941. premeštene su s ovog mesta na strelište Avala u Beogradu, koje je ponovo osposobljeno.

²¹¹ Prema izjavi strelca Jozefa B. austrijski podoficir Karl G. vršio je izbor strelaca. Karl G. je pucao u one koji su još bili živi.

Pri tome sam koristio nemački jezik. Da li su me zarobljenici razumeli, izmiče mom znanju. Posle ovog saopštenja zarobljenicima, dao sam svojim vojnicima naređenje da otvore vatra. Oni su stajali s osiguranim i napunjenim karabinima u liniji. Na moje naređenje: „Puške na gotovs" karabini su otkučeni i spremni. Na naređenje: „Pali"! pucano je. Posle ispaljenog metka karabin je napunjen, osiguran i skinut. Lekar i ja kontrolisali smo da li je nastala smrt streljanih zatvorenika. Lekar je išao linijom pored jame. Kada se nijedan zarobljenik nije više pomicao potvrdio je da je smrt nastupila. Koliko se sećam, streljani su padali odmah u jamu. Tako je streljana grupa za grupom.

Jama je ponekad bila prekrivena samo jednim slojem, kada bih ja rekao da jedan sloj zemlje ne prekriva, i onda je prekrivena novim slojem. Kada je jedna jama popunjena mrtvima ona je živim zarobljenicima prekrivena i sledila je dalja egzekucija na drugoj jami.

Pre egzekucije zarobljenici nisu morali da se svuku. Kako su dovedeni na gubilište, oni su streljani. SS ljudi su ostajali na mestu dok egzekucija nije bila završena i onda su odneli alate. Prema mom sećanju prva egzekucija bila je završena kasno posle podne. Kada smo umarširali u kasarnu već je bio pao mrak. [...]

Sve se odigravalo kao prilikom prve egzekucije. Bilo je i u ovom slučaju ponovo nekih 200 zarobljenika. [...] Ova draga egzekucija obavljena je na istom mestu kao i prva. Pri tome su jame postavljene tako da se nisu doticale sa drugim jamama. [...].

Treća egzekucija kojom sam rukovodio bila je nedelju dana posle drage. I tada je streljano nekih 200 ljudi. Dok su do tada streljani samo muškarci, tom prilikom je streljana i jedna mlada žena. Ona je imala 20-30 godina. [...].

Kod svih egzekucija bio je prisutan SS odred. Očigledno, oni su zarobljenike koji su dovedeni na streljanje, na neki način registrovali. Nisu obavljali nikakvu aktivnost na mestu egzekucije. Oni su doneli samo alat i poneli su ga ponovo sa sobom. Može biti da su ovi SS-ovci učestvovali u čuvanju prilikom prevoza. Inače to je bio zadatak njihovih vojnika[...].

U mojoj jedinici govorilo se da policija ne bi stigla da obavi ova streljanja čak i onda ako bi ih vršila svakodnevno^..].

U vreme sprovođenja egzekucija prema mom sećanju komandant bataljona kapetan E. nije bio prisutan. Naredbu za sprovođenje ovih egzekucija dobijao sam redovno samo od kapetana (Oto) K."

Hans-Diter V., u svakom slučaju, u svom bezemocionalnom detaljisanju osobito groznog opisa toka egzekucija, izostavlja jednu tačku. On ne priča sudu ko su zapravo bili ovih 600 ljudi, koje su u tri dana oktobra/novembra 1941. na njegovu komandu streljali njegovi drugovi iz čete. Ni rečju ne spominje izveštaj koji je posle akcije streljanja na dan Svi sveti 1941. godine svojeručno sačinio:

„Tajno

Poručnik Valter O.U, 1. 11. 1941. šefu 9/1. R. 433.

Izveštaj o streljanjima Jevreja i Cigana

Prema sporazumu sa nadležnim SS poveo sam izdvojene Jevreje odnosno Cigane iz zarobljeničkog logora Beograd. Kamioni poljske komandature 599, koji su mi stajali na raspolaganju, pokazali su se kao neprimereni iz dva razloga:

1. Vozili su ih civili. Time tajnost nije zagarantovana.

2. Svi su bili bez pokrivača ili cirade tako da je stanovništvo grada videlo koga imamo u vozilima i kuda vozimo. Ispred logora skupile su se žene Jevreja koje su lelekale i vikale kada smo odlazili.

Mesto gde je egzekucija obavljena je veoma pogodno. Leži severno od Pančeva i neposredno uz drum Pančevo-Jabuka, uz nagib koji je tako visok da se čovek može na njega popeti samo s mukom. Nasuprot ovom nagibu je močvarni teren a iza toga reka. Prilikom visoke vode (29.10) voda je dopirala skoro do nagiba. Bekstvo zarobljenika je time moguće sprečiti s malo ljudstva. Isto tako, povoljno je da je tamo pešćano tlo što olakšava i kopanje jama i time skraćuje i radno vreme. Prilikom dolaska otprilike 1,5-2 km pre izabranog mesta zarobljenici su iskrčani, stigli su pešice do mesta egzekucije, dok su kamioni sa civilnim vozačima smesta vraćeni, da bi im se pružilo malo mogućnosti da posumnjaju. Onda sam drum svim vozilima zatvorio zbog sigurnosti i držanja tajnosti. Gubilište je sa tri laka mitraljeza i 12 strelaca osigurano:

1. Protiv pokušaja bekstva zarobljenika.

2. Za samozaštitu protiv mogućih prepada srpskih bandi.

Kopanje jama oduzima najveći deo vremena dok se samo streljanje obavlja vrlo brzo (100 ljudi - 40 minuta).

Komadi prtljaga i vrednosti prethodno su pokupljeni i u mom kamionu poneseni da bi bili predati NSV.

Streljanje Jevreja je jednostavnije nego Cigana. Mora se priznati da su Jevreji vrlo pribrano išli u smrt - stajali su veoma mirno dok su Cigani lelekali, vikali i stalno se pomerali kada su već stajali na mestu streljanja. Neki su skakali čak pre salve u jamu i pokušali su da se naprave mrtvim.

U početku na mojim vojnicima nije se videlo da ih je egzekucija potresla. Drugog dana već se moglo zapaziti da jedan ili drugi nema živaca da duže sprovodi streljanja. Moj lični utisak je da prilikom samog streljanja nema psihičkih kočnica. Međutim, one nastupaju kada se uveče u miru razmišlja.

Valter, poručnik,²¹²

Poručnik V. znao je tačno kada je dozvoljavao streljanja. Čak je registrovao razliku u reakcijama Jevreja i Roma u odnosu na njihovo predstojeće streljanje. Izveštaj pokazuje da je prikrivanje akcije bilo olako, čak diletantski sprovedeno. Od beogradskog logora Topovske šupe da se stigne u Pančevo Jevreji i Romi su otvorenim kamionima prolazili kroz Beograd i mogao je da ih svako vidi. Ponešto u izveštaju V. ukazuje na to da su žrtve (slično kao u ranijem „Topola streljanju“) tek na mestu egzekucije saznali o predstojećem streljanju. 40 ljudi Vermahtovog egzekucionog odreda znalo je, bez sumnje tačno, ko su bili, ukupno nekih 600 ljudi, koje su imali da streljaju. Čak i pod pretpostavkom da je pre sprovođenja pokolja bilo govora samo o „streljanju talaca“, od časa dolaska u

²¹² BA-MA, RH 26-104/15, izveštaj o aktivnosti 704. ID.

koncentracioni logor Beograd, kod vojnika odreda nije više bilo sumnje o kojim grupama žrtava je reč. Saslušani pripadnici streljačkog odreda negirali su da su znali da je kod žrtava reč o Jevrejima i Romima. Brojni svedoci iz 9. čete, suprotno tome, tvrdili su da je u jedinici bilo opštepoznato da su ubijani Jevreji i Romi. Najkasnije na mestu streljanja vojnici su videli koje žrtve imaju pred sobom: da su muškarci, žene i mladi imali žutu traku na ruci koja je na Balkanu bila uobičajena varijanta „jevrejske zvezde.“

Izjavu i opravdavanje Hansa-Ditera V. - u potpuno apsurdnoj logici - treba smatrati kao potpuno tipičnu za tadašnje opšte raspoloženje među okupatorskim vojnicima. Suočen sa svojim izveštajem iz novembra 1941, sadašnji major Bundesvera godine 1962. izjavio je u zapisniku:

„Bilo mi je već tada jasno daje kod delikvenata bilo reči o Jevrejima i Ciganima, ali koji su morali da budu streljani, da bi se suprotstavilo partizanskoj aktivnosti. Ova mera je s jedne strane trebalo da deluje zastrašujuće a s druge strane, da bude odmazda za već učinjene zločine partizana. [...] O svim tim zbivanjima zaključujući mogao bih da izjavim sledeće: ja tada nisam bio svestan da sam u sprovođenju ovog naređenja činio nešto nečovečno ili nepravedno. Bio sam vaspitavan da izvršavam naređenja i prema tadašnjem shvatanju nisam imao pravo da ova naređenja odbijem.“

Prilikom tri egzekucije ukupno je streljano nekih 600 Jevreja i Roma.²¹³

Da su u ovu jedinicu većinom regrutovani Austrijanci, može se pretpostaviti i za egzekucionu odred. Pismenih tragova o tome nema. U vezi sa istražnim radnjama protiv Hansa-Ditera V. i Ota K. saslušana su samo dva austrijska učesnika: podoficir Karl G., nekadašnji ilegalni član SA u činu šturmfirera*, 9. čete nadležan za izbor strelaca, na mestu egzekucije i „završavao je“ život kod streljanih kada su još davali znake života, metkom s najkraćeg rastojanja. Bečlija Robert H. bio je uključen kao strelac.

Kako u Saveznoj Republici Nemačkoj, tako i u Austriji, istrage povedene zbog sumnje za ubistvo obustavljene su protiv svih učesnika.

12. „Ajhman predlaže streljanje“

Rademaher beleži sadržaj telefonskog razgovora od 13. septembra 1941. sa Ajhmanom, pri čemu je savetnik Ministarstva spoljnih poslova pitao da li je moguća deportacija 8.000 Jevreja iz Srbije na Istok.²¹⁴

Ministarstvo spoljnih poslova još se u maju 1941. preko Rademahera, rukovodioca odeljenja D III (jevrejska pitanja), uključilo u „srpsko jevrejsko pitanje“, kada je bilo reči o postupcima okupacionih organa „ariziranja“ i kod isključenja Jevreja iz javnog života i nadgledanja kao i davanje potrebnih saveta.²¹⁵ U kasno

²¹³ Najmanje 101 Jevreja i Roma streljao je 734 IR 704 ID (NOKW 1017). Nije razjašnjeno to da li je preostalih 1.500 predviđenih žrtava odmazde u pomenutom naređenju za streljanje, streljao pomenuti policijski rezervni bataljon 64.

²¹⁴ NG- dokument 3354.

²¹⁵ Vidi poglavlje 1.

*Šturmfirer (Sturmführer), SS čin, u redovnoj vojsci odgovara činu vodnika.

leto 1941. Ministarstvo spoljnih poslova postalo je ponovo aktivno kada je poslalo u Srbiju Benclera, koji je zahtevao deportaciju Jevreja Srbije u Rumuniju ili na Istok.

Od sredine avgusta Bencler i njemu dodeljeni ekspert za Jevreje Ministarstva spoljnih poslova Edmund Vezemajer,²¹⁶ u više telegrama izričito su tražili izgon Jevreja iz Srbije:

„Ispostavilo se, što je i dokazano, da su Jevreji bili saučesnici u brojnim sabotazama i akcijama uznemiravanja. Zbog toga se hitno moli da se ubrzano uspostavi sigurnost i odstrane bar svi jevrejski muškarci. Za ovo, u obzir bi mogao doći broj, od nekih 8.000. U ovom času u izgradnji je koncentracioni logor, izgleda preporučljivo, ove Jevreje koliko je moguće brzo odvesti iz zemlje, tj. praznim šlepovima odvesti niz Dunav, da budu smešteni na rumunskoj teritoriji (na ostrvo u delti Dunava)²¹⁷. [...] Brzo i drakonsko razrešavanje jevrejskog pitanja u Srbiji je najhitniji i svrsishodni zahtev. Umoljavaju se gospoda iz RAM (ministar spoljnih poslova Ribentrop - W. M.) da daju odgovarajuća uputstva da bi kod vojnog zapovednika Srbije mogli da delujemo s najvećim pritiskom.”²¹⁸

Predlog Ministarstva spoljnih poslova, Jevreje internirati u radne logore i odvesti ih na prisilni rad,²¹⁹ Bencler je sa ciničnim obrazloženjem odbio, da su oni „podstrekači nemira” i „stvaraoci glasina”:

„Smeštaj u radne logore u sadašnjem unutrašnjem stanju nije moguće, jer sigurnost nije zajemčena. Jevrejski logor ometa i ugrožava čak i naše trupe. [...] S druge strane, dokazano je da Jevreji bitno doprinose nemirima u zemlji. U Banatu, otkada su Jevreji odstranjeni, odmah je ovde u Srbiji prestalo veoma štetno stvaranje glasina. Progon muškaraca Jevreja je bitna pretpostavka za ponovno uspostavljanje zakonski uređenog stanja. Zbog toga hitno ponavljam svoju molbu (proterivanje Jevreja u Rumuniju - W. M.). U slučaju ponovnog odbijanja ostaje samo hitno proterivanje u Generalni guvernman ili u Rusiju, međutim to bi moglo da pričini znatne transportne teškoće. Inače, jevrejska akcija privremeno se mora zaustaviti što je protiv uputstava gospodina RAM.”²²⁰

Na osnovu ovog telegrama Rademaher je telefonirao Ajhmanu. Rademaher je rukom zabeležio odgovor Ajhmana:

„Prema obaveštenju šturmbanfirera* Ajhmana RSHA IV D VI (IV B4 - W. M.) prihvatanje u Rusiji i u Generalnom guvernmanu je nemoguće, ni Jevreji iz Nemačke ne mogu tamo da se smeste.”²²¹

²¹⁶ PA-AA, biro državnog sekretara, Jugoslavija, sv. 3, telegram Benclera državnom sekretaru Vajcekeru, 23. 7. 1941. SS brigadenfirer (Brigadenfirer - SS čin. u redovnoj vojsci odgovara činu brigadnog generala/general major). Vezemajer je bio u proleće 1944. kao generalni opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova upućen u Mađarsku da u saradnji s mađarskim vlastima i nemačkom policijom podstakne likvidaciju Jevreja iz Mađarske. Vezemajer je bio u „Vilhelmstrase-procesu” osuđen na 20 godina zatvora i dve godine kasnije otpušten iz zatvora u Landsbergu (za karijeru Vezemajera v. Vistrih, *Ko je bio ko u Trećem Rajhu*, str. 364f).

²¹⁷ PA-AA, Inland IIg, telegram Vezemajera i Benclera upućen AA, 8. 9. 1941.

²¹⁸ *Isti izvor*, telegram državnog podsekretara Lutera i Bencler upućeno AA, 10. 9. 1941.

²¹⁹ *Isti izvor*, telegram državnog podsekretara Lutera Bencleru, 9. 9. 1941.

²²⁰ *Isti izvor*, telegram Benclera upućen AA. 12. 9. 1941.

²²¹ NG-dokument 3354, rukopisna beleška Rademahera od 13. 9. 1941. na Benclerovom telegramu od 12. 9. 1941.

Ajhmanov predlog odrazio se u Rademaherovoj belešci, što je on još istog dana sastavio za svog pretpostavljenog, državnog podsekretara Lutera:

„Po mom mišljenju morao bih držati Jevreje u Srbiji u logoru sa potrebnom čvrstinom i odlučnošću. Kada Jevreji tamo, kao i ranije potpiruju nemire, protiv njih se mora postupiti pooštrenim merama prekog suda. Ja ne mogu da zamislim da Jevreji i dalje konspirišu kad bude streljan veći broj talaca.”²²²

Već vidno ljut zbog upornosti s kojom Bencler zahteva - prema oceni službi - jedva sprovodljivu deportaciju Jevreja iz Srbije, Luter je dao radikalniji predlog svog eksperta za Jevreje Rademahera i telegrafisao je 16. septembra 1941. Bencleru:

„Mora biti moguće čvrstim i nepopustljivim postupkom Jevrejima oduzeti apetit da u zemlji šire nemire. U logoru sakupljeni Jevreji moraju kao taoci da služe za dobro držanje svojih drugova po rasi.”²²³

Istog dana Hitler je opunomoćio generala Bemea za opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji. Treba pretpostaviti daje Bencler Bemea obavestio odmah po dolasku Bemea u Beograd (18. septembra 1941) o teškoćama koje stoje na putu za „brzo i drakonsko dovršavanje jevrejskog pitanja u Srbiji”, a isto i o predlozima Ministarstva spoljnjih poslova a za interniranje Jevreja kao talaca. Vojni upravnik Turner u svakom slučaju je podneo u svom izveštaju o stanju Bemeu konkretne predloge za sledeće postupke:

„I dalje bi bilo potrebno sprovesti već započeto hapšenje svih Jevreja u pooštrenom obliku i istovremeno hapšenje Cigana.”²²⁴

Mogućnost višemesečnog interniranja Jevreja bila je u svakako dijametralno suprotno Bemeovim planovima. Za njegovu planiranu kaznenu akciju, koja predviđa streljanje, odnosno interniranje desetine hiljada Srba, kapacitet srpskog koncentracionog logora bio je suviše mali, tako daje Berne odmah preduzeo postupak za izgradnju i proširenje postojećeg koncentracionog logora. Dugotrajnije interniranje okruglo 20.000 Jevreja bi postojeći logorski kapacitet uveliko premašilo.

Sa istovremenom interesnom podudarnošću s Bemeom, Benclerov položaj je ojačao i on je odmah, posle početka kaznene akcije, lično uputio telegram Ribentropu u kome se žalio na dosadašnje odbijanje njegovih višestrukih zahteva za podršku deportaciji srpskih Jevreja:

„Neposredno rešenje jevrejskog pitanja je u ovom trenutku ovde politički najvažniji zadatak i pretpostavka za preduzimanje mera da se uklone slobodni zidari i druga nama neprijateljski nastrojena inteligencija. U toku postojeće vojne akcije za suzbijanje ustanka sada se stvara pogodan trenutak za početak akcije. Pri tome me je general Berne, isto tako kao i vojni komandant (Dankelman), ponovo izrazito molio, da se i u Vaše ime, po mogućstvu odmah isposluje proterivanje

²²² *Isti izvor*, memorandum Rademahera za Lutera, 13. 9. 1941.

²²³ *Isti izvor*, Luter Bencleru, 16.9. 1941.

²²⁴ NOKW-dokument 892, 21.9. 1941.

Jevreja iz zemlje. Reč je, za početak, o 8.000 muškaraca Jevreja, čiji je smeštaj u njihovim logorima nemoguć, jer su oni predviđeni za smeštaj nekih 20.000 Srba iz ustaničkih krajeva. Smeštaj u novim logorima van Beograda s obzirom na ustaničku situaciju isto tako je nemoguć. Sa ostalih nekih 20.000 Jevreja i članova porodice,²²⁵ moraćemo mi ovde nešto da uradimo.

Proterivanje na ostrvo u delti Dunava u odnosu na transportovanje je najjednostavnije rešenje jer prazni šlepovi stoje odmah na raspolaganju. [...] Zajedno s Vezemajerom o ovom pitanju najhitnije umoljavam Vašu podršku²²⁶ kao prvu pretpostavku u težnji za trajnim smirenjem."

Daje „jevrejsko pitanje" krajem septembra 1941. u Srbiji bilo „u ovom trenutku ovde politički najvažniji zadatak" zvuči potpuno apsurdno samo u prvom momentu. U tom trenutku odbrana od partizanskih i četničkih trupa bila je jedini politički i vojnički relevantan problem. To je, naravno, znao i Bencler. Međutim, nameravano odstranjenje Jevreja igralo je indirektno pri vojnoj nadmoćnosti takvu ulogu, da bi dodatno interniranje Jevreja u srbijanskim logorima stajalo na putu upravo započetoj kaznenoj akciji Bemea.

Pretpostavka, daje Bencler buduću sudbinu Jevreja u Srbiji naslućivao i pomoću deportacije želeo da ih odvede u sigurnost, bila je u njegovoj intenciji pogrešno shvaćena. Bencler i njegov kompanjon Vezemajer očigledno su više puta težili, da s deportacijom nekih 8.000 u koncentracioni logor interniranih Jevrejima, pruži prvi prilog da se Srbija „oslobodila Jevreja" i time da sakupi pozitivne bodove za svoju karijeru. U tom periodu među nacionalsocijalističkim funkcionerima bila je upravo konkurentna borba za pobjedu jer je svaki sektor moći najhitnije hteo da postigne „čišćenje" Jevreja.

Na osnovu Benclerovog telegrama 4. oktobra 1941. u Berlinu između državnog podsekretara Lutera i šefa Sipo i SD, Hajdriha, bilo je dogovoreno da se „šturmbanfirer* Ajhman u toku naredne nedelje u pratnji legacionog savetnika Rademahera pošalje u Beograd;"²²⁷ time je trebalo da se na licu mesta razjasni postupak u „srbijanskom jevrejskom pitanju."

General Berne je, u međuvremenu, ne čekajući naređenje iz Berlina sam uzeo u postupak „rešenje jevrejskog pitanja." On nije znao ništa o Ajhmanovom drastičnom predlogu, međutim, došao je do istog zaključka. Kada je Luter sa Hajdrihom konferisao o sledećim koracima, Berne je upravo naredio da Vermaht strelja 2.200 Jevreja i Roma kao odmazdu za nemačke gubitke kod Topole.

General Berne je time jednim udarcem istovremeno ostvario više namera. Njegovo naređenje sasvim svedoči o tehnici vladanja u skladu sa racionalnošću:

1. Oko 8.000 muškaraca Jevreja bili su u koncentracionom logoru i na taj način su stajali na raspolaganju „na poziv" za streljanje.

2. Od srpske kvislinške vlade Nedića nije trebalo računati ni na kakve političke teškoće. Ni od stanovništva nije trebalo očekivati, prilikom streljanja Jev-

²²⁵ Brojka je bila uveliko preterana.

²²⁶ PA-AA Inland IIg, telegram Benclera Ribentropu, 28. 9. 1941.

²²⁷ *Isti izvor*, telegram Lutera Bencleru, 8. 10. 1941.

reja, masovne proteste.²²⁸ U razgovoru s Benclerom Nedić je označio glavnim zadatkom „najoštrije hitne postupke protiv Jevreja.“²²⁹

3. Iz rasnih razloga internirani Jevreji bili su za nemačke okupatore politički-vojno daleko manje opasni, nego osobe koje su živele u tzv. „ustaničkim krajevima“ i infrastrukturno i u odnosu na snabdevanje, predstavljale podršku za gerilu. Međutim, da bi ove sa stanovišta okupatora, znatno opasnije osobe mogle da se interniraju, morali su pre toga da se odstrane Jevreji.

4. Opunomoćenom generalu u Srbiji bile su, doduše, podređene sve okupatorske instance - dakle, Vermaht, vojna uprava, SD, poslanik i opunomoćenik za privredu, ipak, on je na osnovu nesigurne vojne situacije i oskudnog broja trapa težio po mogućstvu dobroj saradnji i bezkonfliktnoj kooperaciji s ostalim službama. Bemeova odluka, da se naloži prvenstveno streljanje Jevreja i Roma kao tzv. „talaca“, stvorila mu je ugled i odobravanje kod SD Specijalne grupe i kod šefa vojne uprave, SS grupenfirera* Turnera. Specijalna grupa Fuksa je javila sa zadovoljstvom Berlinu:

„Nakon postavljanja opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji, raniji bezobzirni postupci trupa u odsustvu jasnog naređenja, morali su da propadnu, naređenjem generala Bemea, shodno čemu egzekutirati za svakog ubijenog vojnika 100 a za svakog ranjenog 50 Srba, stvorio je potpuno jasnu liniju.“²³⁰

Berne nije morao da se plaši otpora od svojih pretpostavljenih službi, dakle od AOK 12 u Solunu i OKW u Berlinu. On je stalno javljao u toku oktobra i novembra 1941. o sprovođenju streljanja Jevreja AOK 12 bez ikakvog traga protesta ili da bi bila postavljena pitanja u kom - kao uvek - kakve uzročne veze stoje između streljanja Jevreja i Roma sa „ustankom partizana.“²³¹

Dana, 18. oktobra 1941. sreli su se u Beogradu Rademaher i obojica RSHA-zastupnika šturmbanfirera**, savetnik Vlade Zur i unteršturmfirer*** Stuška - u zastupstvu sprečenog Ajhmana, da bi na „licu mesta ispitali da li se problem 8.000 jevrejskih huškača, čije je proterivanje tražilo poslanstvo, na licu mesta moglo završiti.“²³²

²²⁸ „Sa strane srpske vlade i stanovništva ne treba očekivati otpor (prilikom mera protiv Jevreja - W. M.), utoliko manje što su se dosadašnje delimične mere dokazale“ (*Isti izvor*, telegram Benclera Ministarstvu spoljnjih poslova, 10. 9. 1941).

²²⁹ PA-AA, Inland Ilg telegram Benclera Ministarstvu spoljnjih poslova, 2. 9. 1941.

*Gruppenfirer (Gruppenführer) SS čin, odgovara u redovnoj vojsci činu divizijskog generala/general potpukovnika

²³⁰ NO-dokument 3402, SD-izveštaj o zbivanjima SSSR br. 120,21. 10. 1941.

²³¹ Kao primer da se ovde navede samo dnevni izveštaj zapovednika Srbije od 9. 10. 1941, u kom stoji: „Kao odmazda za 22 ubijena A.N.Rgt. 521 2.000 komunista i Jevreja biće ubijeno.“ Ovaj izveštaj Odeljenje Ic/AO komandirajućeg Vermahta Južgoistoka, OKW (štab komande Vermahta), OKH (strane vojske Istok, služba Cepelin, Balkan, Bliski istok), OKH (Generalštab vojske, Odeljenje operacija), OKL (Štab komande Luftvafe, odeljenje Ic) i komandant Solun-Egej (vidi: NOKW-dokument 251 i 1660).

²³² Inland Ilg, beleška Rademahera o rezultatima svog službenog puta za Beograd, 7. 11. 1941. _

**Šturmbanfirer (Sturmbannführer), SS čin, u redovnoj vojsci odgovara činu majora.

***Unteršturmfirer (Unteršturmfirer) SS čin, u redovnoj vojsci odgovara činu potporučnika.

Oni su na svoje iznenađenje ustanovili daje general Berne u međuvremenu već sam preuzeo u ruke „rešenje problema” i samo je još ostalo da se raspravi, šta treba da bude s jevrejskim ženama i decom.

Vrativši se u Berlin Rademaher je izvestio:

„Razmatrajući pojedinosti pri pregovorima s referentima za jevrejsko pitanje šturnbanfirer* Vajman iz Turnerove službe, s rukovodiocem državne policije štandartenfirer** Fuks i službenikom za jevrejska pitanja, ispostavilo se:

1. Jevrejski muškarci su do kraja ove nedelje streljani, time je u izveštaju poslanstva naznačeni problem okončan.

2. Ostatak od nekih 20.000 Jevreja (žene, deca i stari ljudi) kao i okruglo 1.500 Cigana od kojih će muškarci takode još biti streljani, ostaće u tzv. ciganskoj četvrti grada Beograda sakupljeni kao u getu. Ishrana preko zime mogla bi biti, u slučaju potrebe, obezbeđena.”²³³

Šef vojne uprave, Turner, mogao je još za vreme prisustva svojih sagovornika iz Ministarstva spoljnih poslova i RSHA, 20. oktobra 1941. da javi Berlinu:

„Sprovedeno je skupljanje svih jevrejskih muškaraca u Beogradu, u logor. Predradnje za jevrejski geto u Beogradu su završene. Posle upravo sprovedene naredbe komandanta Srbije za likvidaciju ostalih jevrejskih muškaraca, u geto će biti obuhvaćeno nekih 10.000 jevrejskih žena i dece.”²³⁴

Vermaht bi trebalo da ostavi u životu 500 muškaraca, Jevreja, da bi obavljali dužnosti u zdravstvu i održavanju reda u jevrejskom logoru.”²³⁵

Tri dana pre toga Turner je pisao o tome u ličnom pismu upućenom svom prijatelju SS-gruppenfireru***, Rihardu Hildebrantu. Kao jedini među svim onima, koji su učestvovali, ili su bili informisani o tome, u streljanju Jevreja i Roma za odmazdu za partizanske napade, ovaj SS-gruppenfirer dao je bar naznake ambivalentnih osećanja. U sujetnom preuveličavanju svoje uloge, pisao je:

„Onda sam u poslednjih osam dana naredio da se streljaju 2.000 Jevreja i 200 Cigana prema kvoti 1:100 za bestijalno ubistvo nemačkih vojnika (pali kod Topole - W. M.) i daljih 2.200 takode skoro isključivo Jevreja, biće narednih osam dana ubijeni (za pale u Valjevu - W. M.). To nije lep posao! Ali u svakom slučaju mora ljudima jednom da bude jasno, šta znači uopšte već sam napad na nemačke vojnike a s druge strane jevrejsko pitanje se na ovaj način najbrže rešava. U stvari, nije na mestu, da se za ubijene nemačke vojnike, u odnosu 1:100, što bi trebalo da ide na teret Srba, strelja 100 Jevreja, ali mi ih tu imamo u logom. Konačno, oni su srpski državljani i oni moraju takode da nestanu.”²³⁶

Između juna i novembra 1941. većinu jevrejskih muškaraca koji su živeli u Srbiji i deo Roma u dobi između 14 i 70 godina okupator je ubio. Pri tome, inicijativu za ubistvo Jevreja i Roma nije dala centrala nacionalsocijalističkog aparata za uništavanje u Berlinu, već regionalna okupatorska vlast - SD, vojna uprava,

²³³ Isti izvor.

²³⁴ NO-dokument 3404.

²³⁵ PA-AA, Inland IIg, beleška Rademahera o rezultatima svog službenog puta u Beograd, 7. II. 1941.

²³⁶ NO-dokument 5810.

**Standartenfirer (Štandartenfirer) SS čin, u redovnoj vojsci odgovara činu pukovnika.

poslanstvo i komandant Vermahta - u Srbiji je bila dovoljna. U Berlinu je potražen savet tek onda kada su u „jevrejskom pitanju" nastali problemi, čije rešenje je iziskivalo uključivanje hijerarhijski nadređene instance.

Ipak, likvidacijom Jevreja i Roma i krvavih postupaka protiv ostalog stanovništva, otpor u zemlji nije slomljen. Naprotiv, borbene snage partizana i četnika u oktobru 1941. dostigle su vrhunac. General Berne je uvideo da s kontingentom trupa koje su mu stajale na raspolaganju kontrola nad celom Srbijom nije postignuta i naredio je taktičko povlačenje na neke strateške značajne oblasti. Posle delimične saradnje komunističkih partizana i kralju vernih, velikosrpskih Mihailovićevih četnika, Berne je uvideo potrebu, u jesen 1941, da razbije ovaj labilni vojni savez zaključen iz interesa i uspostavi hegemoniju okupatora u zemlji.

Do leta 1941. okupatori su se brinuli malo o političkom sastavu protivnika. Pošli su od pretpostavke, da nemiri u zemlji neće prekoračiti razmere nekoordinisanih lokalnih ustaničkih pokušaja. Međutim, neočekivana jačina pokreta otpora prisilila je okupatorsku silu u jesen 1941. da se intenzivno pozabavi političkom i vojničkom strukturom protivničkih grupa.

(Preveli A. i T. Kovač)